नं. — ५१८९

नाम — कात्यायन सूत्र व्याख्यानं
१८शाध्याय:

कर्ता — श्री याज्ञिकदेव:

पत्र सं. ३३ सं. १९२१

विषय: सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रव्याख्यानपद्धिप्राध्यायः

५१८७

5187

F. = 33

#29, 30 double

१०००

षड्विंशो

पत्रे ३१

नं० ५१८

श्रीगणेशाय नमः ॥ दर्शपूर्णमासादीनि पुरुषमेधान्तानि कर्माणि व्याख्यातानि मंत्रपाठक्र-
१ मेण सत्रकारेण तानि । तदनन्तरं चैकाहाहीनसत्राणि प्राप्यभिप्रेतानि वोत्क्रानि
। इदानीं प्रवर्ग्यस्यावसरस्तत्र प्रथमं तदङ्गभूतं महावीरसंभरणमाह दीक्षासु म-
हावीरान्संभरति । दीक्षासु मध्यमायां महावीरान्संभरतीति निष्पादयति करोतीत्यर्थः । म-
हावीरस्य हरणपिन्वनरौहिणकपालानाम् प्रचुरवर्णानां तान्यपवृक्तियेन तदेवाप्र-
योजनं पिन्वनादीनामपि करणविस्मारव्ये संभारनिवपनादि सर्वं तदुपयुक्तं भवती-
ति । एकाहेषु तावदेकादीक्षा तिस्रो दीक्षाश्चतस्रो दीक्षा द्वादश्यो दीक्षा अपरिमिता
मं ७ वा दीक्षो वसति । अहीनेषु दीक्षाः सुत्योपसद्भ्यो विशेषो नेति । सत्रेऽप्याहेव दीक्षा द्वादश्ये-
ति । तत्रानेकदीक्षापक्षे यस्मिन्नहनि मध्यमा भवति तस्मिन्महावीरसंभरणं कर्तव्यं । एका-
दीक्षापक्षे च दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति प्रैषानन्तरं प्रागस्तमयान्महावीरसंभरणं
कु अपराह्णे तत्त्वा अग्रापाकाकुकुभरणं प्रातः कर्तव्यं । तान्निवेशोपदयेदिवो द्विपिक्ष-
कृत्वा तत्काल एव पाकसंभवात्प्रातरुद्यापो मुक्तमिति । प्रातः पात्यदेशे संभारान्नि- रामः
दधाति । अतः पात्यदेशे वत्स्यसाणांसंभारान्निदधाति । आसादयति । कास्ता-
नित्यपेक्षायामाह । मृदं वल्मीकवपां वराहविहतम् इति कानजाप्पयां गवेधुकाः

कृष्णाजिनमग्निं चोत्तरतः । मदंमग्निंडं ग्रंतः पात्यदेशे निदधाति । वल्मीकवपां
कृ २ वल्मीकउपदेहिपिकामि: [illegible] तोमध्यं [illegible] नस्यववपेववपा ॥ मध्यवर्त्तिलोष्टः । ताव
राहविहतं । वराहः स्तब्धः । तेनविहतंत दुस्त्वा तां मृत्तिका । पूतिकान्म । रोहिषगुल्मा
णि । अजापयः । अजा दुग्ध्वा गावेधुका । जलसंनिहितमहान्तराजानि गुल्मानि फ
लानि एतान्य हादिगावेधुकान्तानि संभारा यन्याक्तं स्यानु दर्भस्तम्भान्वानि धाय कृष्णा
जिनमग्निं च वस्त्रमात्रालस्त्रणं एजेषां संभाराणामुत्तरतो निदधाति । देवस्यत्वेत्यभि
मादायोडुंबरीं वैकंकतीं वारत्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनाऽलभ्य जपति युंजत इ
ति । ततो देवस्य त्वा आददे नारिरसीत्यनेन मंत्रेणा ऽभिमाहृत्य ताम्रग्निं सव्ये पा
णौ हस्ते कृत्वा निधाय दक्षिणेन हस्तेन सव्यहस्तस्थितामेवा त्निमालभ्य युंजते म
न इत्यमुं मंत्रं स्वरेण जपति । कीदृशीमग्निं उडुंबरी उडुंबरः वरः स्तोहवो वैकंकतीं वा ।
अथवा विकंकन [illegible] स्त्रोडुवो पुनः कीदृशीं । अर [illegible] मात्रीं अरत्निप्रमाणां । अभ्रेतिप्र त्नी ८
कृत्यो दुंबरी भवति अथो वैकंकती अरत्निमात्री भवति मोतो हस्ते देवस्य त्वा तां ऽसं
व्यपाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति युंजते मनइति ऋक्तेः । मृद माहृत्ते पिंडं वृह
ती द्यावापृथिवी इति । पिंडवदिति पाणिभ्यां परिगृह्यानेन दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षि-

णासात्रिरिवेतावद्व्रभ्यते। अथ धर्मधुः पिंडमादत्ते देवी द्यावापृथिवी इत्यनेन मंत्रेण
२ ।यत्रमखछेनाऽतिविक्षणायामातोमोप्रदिनिर्मीणायोग्यायाः कुंभकारसंस्कृतायामृदः
पिंडो निधीयते तस्य वीरवासंभरणपिंडवर्द्धनं कर्त्तव्यं तेन दक्षिणातो दक्षिणेन हस्ते दा ३
न साग्नियाण। उत्तरतः केवलेन सव्येनेति। अथ यम पिंडं परिगृह्णात्यभ्यामवहस्तिना
2 नोहस्तेन वहस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवी इति मृत्तेः। कस्माज्जिनेनिदधात्युत्तर
तः। एवमुभाभ्यां हस्ताभ्यां गृहीतं मृत्पिंडमुत्तरतः [redacted] पितेत्याश्रीकेउत्तरलोग्निवृ कस्मा स्या ६
जिने निदधाति। सवै संभार्गन्धं भरतीति पुरुष कस्माजिने संभरति लोमतः उत्तरतःप्रा
चीनग्रीवो अश्वस्याग संभरतीति श्रोक वृति मृत्तेः। कृष्णाजिनमग्रिंवोत्तरतद्दक्षिणाग्र
त्तमपि पुनरुत्तरतद्दतिपदुच्यते न तस्मिन्नेव कृष्णाजिने निधानप्राप्त्यर्थी। अन्यथा
कृष्णाजिनान्तरे पिनिधानमाशंक्येत। अथवा उत्तरतद्दत्यस्याऽजिनमेण संबंधः उत
रतो देव्यो वम्र्य इति वल्मीकवपामिति। उपर्युपरि निधानबारणायोत्तरतद्दति प
दं नियमेनोत्तरत एव निधानं वल्मीकवपादीनां न प्राङ्नोपरीति। एतस्व पुक्तनरमिवा २
भाति देव्यो वम्र्य इति वल्मीकवपां देव्यो वम्र्य इत्यनेन मंत्रेण पिंडवदेव वल्मीकव
पामुपदीकाकृतमस्वयस्वेऽमादत्ते। अथ दायचतस्मीमेव कृष्णाजिने निदधाति। अ

पवल्मीकवपां देव्यो वम्र्य इति श्रुतेः। इयत्यग्र इति वराहविहतं। इयत्यग्र इत्यनेन मंत्रेण
पिंडवद्देववराहविहतं भूकरोत्खातं मृद्माहाय तत्कृष्णाजिने निदधाति। अथ वराह
विहतमियत्यग्र आसीदिति श्रुतेः। इंद्रस्यौजस्थेति पूतीकाः। इंद्रस्यौजस्थेति मंत्रेण पि ती ३
डवद्देवपूतीकानाहाय तत्कृष्णाजिने निदधाति। अथाहारानिंद्रस्यौजस्थेति श्रुतेः।
मखायेति पयः मखायेत्यनेन मंत्रेण पिंडवद्देवपूतीकानाहाय तत्कृष्णाजिने नि
दधाति। अथाहारानिंद्रस्यौज[स्थे]ति श्रुतेः। मखायेति पयः। मखायेत्यनेन मंत्रेण
पिंडवदेवाजायै पय आहारेति पात्रस्थमेव कृष्णाजिने निदधाति। अथाजाक्षीर
मितिप्रकृत्य मखाय त्वेति श्रुतेः। एवं चैते पंच संभाराः तानेतान्पंच संभारान्संभर
तीति श्रुतेः। तृणानि गवेधुकाः। गवेधुकास्तृणानि आहाय तृणमिव कृष्णाजिने नि
दधाति। संभृतानभिमृशति मखायेति। एतान्कृष्णाजिने संभृतान्संभारान्सकृत्पठि
तेन मखाय त्वेति मंत्रेण सहैवाभिमृशतीह स्तेन स्पृशति। तान्संभृतानभिमृशति
मखाय त्वेति श्रुतेः। केचित्प्रत्येकमभिमंत्रणमिच्छंति॥ ॥ कृष्णाजिने परिगृह्योत्तर
तः परिवृतं गच्छति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति। ततो धर्मं प्रतिप्रस्थाता आदाय कृष्णाजि
नं परिगृह्य परिसमंतात् गृहीत्वाह स्तेनादाय प्रैतु [ब्र]ह्मणस्पतिरिति मंत्रेणोत्तर

ततः तस्मादन्तः पात्यदेशादुत्तरस्यां दिशि परिवृतं प्रतिगच्छंति प्रेतु ब्रह्मन्ताम्यति इति मं
३ त्रपाठः सर्वे यां स्रुघोत्तरतः परिश्रितं भवति तत्र मिथुनं तोद्वयं ति प्रेतु ब्रह्मन्ताम्यति
इत्यादिमन्त्रैः। परिश्रितस्य सिद्धत्वे वर्ति र्दृष्ट्रा दर्पीयं र्ध्वंपवारनि प्रमाणा समवत्
रस्रं प्राग्द्वारं कृत्वा तन्मध्ये तासमस्संस्कारान्कृत्वा सिकतोपकिरणं कार्यं। ततः कृष्णा
जिनं परि[redacted]गृह्येत्यादि कार्यं॥ परिवृतेन दधाति संभारानुद्धतावोक्षिते सिकतोप
कीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति। ततो ध्रुविमखायत्वेति मंत्रेणातस्मिन्पूर्वकृते परिवृ
ते संभारानिदधाति परिवृतमध्ये कृष्णाजिनस्थानेवस्थापयति। कीदृशे परिवृते।
उद्धतावोक्षिते उद्धतमुल्लिखितं। स्रुवोक्षितमहिरभ्युक्षितं। उद्धते स्रुवोक्षितेवेत्य
र्थः। एतत्संस्कारद्वयं पंचभूसंस्कारेभ्योऽपि कार्यं। पुनः कीदृशे सिकतोपकीर्णे पुनः
कीदृशे प्राग्द्वारे प्राच्यां दिशि द्वारमस्य तत्र पात्र्यप्रखरे साद्यत्वेति मन्त्रेणः स्वर
निर्दृष्ट्रा रेवोद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे दधाति मत्रितेः संभारैः सुष्ठु सृज[redacted]ति मखा ३
येति। ततो धयगौवे धुकामजापयपश्च पयमृधाय संभारैर्वल्मीकवपादिभिः स
हमृत्पिंडं संसृजति मित्रपतिमखायत्वेति मंत्रेण। अथ प्रयोति मखायत्वेति मन्त्रे
णः। [illegible]मादायमखायेति महावीरं करोति। ततः स्तदंभीमरुद्रं महावीरं निष्पत्तिपर्या

समन्त्रिं ड हस्तेन गृहीत्वा मखाय त्वेति मंत्रेण महावीरं करोति॥ अथ प्रथमं पिंडमु
पादाय महावीरं करोति मखाय त्वा मखस्य त्वेति श्रुतेः। अतो मखाय त्वा मख
स्य त्वा शीर्ष्णे इति मंत्रेण महावीरकरणं। तुरीयं मन्त्रं दानमिति। कीदृशं महा
वीरमित्यपेक्षायामाह॥ प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्ये संगृही
तमूर्ध्वे मेखलायास्त्र्यंगुलं। प्रादेशमात्रमूर्ध्वमुखं महावीरं करोति पुनः कीदृ
शं। आसेचनवन्तं। आसिच्यते यस्मिन् तदासेचनं गर्तः तद्युक्तं। तथा मेखलाव
मेखला रास्ना तद्वन्तं। तथा मध्ये संगृहीतं। मध्यप्रदेशे संकुचितं उलूखलमुखि
नहृताग्यं। तथा मेखलाया ऊर्ध्वं त्र्यंगुलं। अग्रेण च प्रादेशमात्रस्योपरिभा
गे ऽग्रे त्र्यंगुलं परित्यज्य ततो ऽधस्तान्मेखला कार्येत्यर्थः। प्रादेशमात्रे प्रादेश
मिव हि शिरो मध्ये संगृहीतं मध्ये संगृहीतमिव हि शिरो ऽर्धस्योपरिष्टात्त्र्यंगुलं
नि ८ मुखमुन्नयतीति श्रुतेः। निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽसीति। निष्ठितं निष्पन्नं
महावीरं मखस्य शिरोऽसीति एवं मंत्रेण मंत्रेणाभिमृशति सव्यहस्तस्थितमेव द
क्षिणहस्तेन स्पृशति। तं निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽसीति श्रुतेः। अथाहन
मेकं। एकेनाभिखनेन मखस्य शिरोऽसीत्यनेन मंत्रेण महावीरं करोति र्धमहाहा

नेः कुर्वीत। अथ पौत्रिष्टिनाभिमर्शनं तत्स्मिमिति एवमिति रौप्यमिति मंत्रं इति रौमहावी
४ रोप्यमिति मंत्रं स्वाहा एवमिति करोति। निष्टिनाव भिमर्शनं तेनिष्वानेन तत्स्मी मदमारप
मखायूत्वेति द्वितीयस्य महावीरस्य [illegible] कररतोम खस्वस्त्रिरो सोजि निष्टिनस्या
भिमर्शनं। पुनरपि तत्स्मी मदमारपमखायत्वेतिन्नो यम हावीके रयोमख
स्वस्त्रि रोसि मखायत्वा मखस्यत्वाशीर्ष्णे इत्येवमंतेन मंत्रेण तृतीयं महावीरस्य
निष्टिनस्याभिमर्शनमिति। एवमितरावितिश्चकतत्वात्। अभिमर्शनानंतरम
वैषांसंनिधौ मृगोनिधानेः स्फ्यमुष्कपदतीपित्वेन। ततः स्फ्यमुरोष्कं दतीपित
नेतत्स्मी करोति। स्फ्य वस्तु कंमुखं स्फ्य मुष्क रंतस्य वाकृतीराकारो यथा स्तेस्फ्य मु
ष्कराकृती स्फ्य मुष्कराकारोद्दत्यर्थः। तत्स्मी पिचनेद्रति श्चतेः। रौहिणा कपालेपरि
रौहि ५ मंडलौ रौप्य मायौपुरोडाशौ नदर्थे कपाले तेरौहिणा कपाले पचि मंडलेवर्तु
लेकरोति। तत्स्मी रौहिणाकपालेद्रति श्चतेः। मरुतु पयस्यो निदधाति महावीर
पित्वन रौहिणानिष्वादनानंतरम वस्त्रि बंमदं उपयमायां संज्ञिकां निदधाति ४
छ्रायपयति प्राय श्चित्तार्थी। उपयमचेति संज्ञा कर्मसंव्यवहारार्थे। तस्मिन् मपयो
ये निदधाति। अथ तं चोपयमायां वपिषेत्यादि॥ गावे धुकामिः श्व हरायतिमखा

येति प्रतिमंत्रं। गावेधुकाभिः बहुवचनाद्बह्वीभिर्महावीरं धूपयति घर्षणेन महा
वीरान्नु कुमारान्करोति मखायेति प्रतिमंत्रं। अथ गावेधुकाभिर्हिन्वतीभिः तैः अ ति २
श्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमंत्रं। ततोऽश्वस्य त्वा वृष्ण इति प्रतिमंत्रमश्व
शकृताश्वपुरीषेणाहवनीयाग्न्यादीप्तेन महावीरान्धूपयति। अथैनान्धू
पयतीति श्रुतेः। उखावदग्निः। अत्र धूपनेऽग्निहरणं वक्तव्यं भवति। नत्वन्यत्केन स
मभिरश्वशकृद्भिरवधूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेनेति। अतोत्रापि द
क्षिणाग्न्यादीप्तैकैकेनाऽश्वशकृता महावीरान्धूपयतीत्यर्थः। प्रहरणं च मखा
येति प्रतिमंत्रं। ततो मखायेति प्रतिमंत्रं महावीराणां प्रहरणं प्रकर्षेणादहनं
अपर्णांश्च शकृद्भिरुखावत्करोतीति। तत्र चतुरश्रमवटं खात्वा तत्र अपर्णामाक्षी
र्यं तत्र पचेत्। ततस्त्रीन्महावीरान्मुञ्जान्निधाय पिण्वनरौहिणकपालेष्वन्यं कुंभ
धायपुतः अपर्णानाच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति। पुनस्तावद्दीप्तिनायुक्त
तेन तत्र च महावीरादीपनेन मखायेति मंत्राः। पक्वानुद्धरत्यर्जुवे त्वेति प्रतिमंत्रा
पक्वान्महावीरानर्जुवे त्वेति प्रतिमंत्रमुद्धरति अग्नावाकाशोत्तारयति॥ उखावदि
त्यनेनैव विदितेव प्रदहनोद्धरणादुक्त्येन दर्पिसम्पत्तेः। अत्रापि तप्ताश्च वर्णान्॥

अपैनाछूयपतीति प्रवकापतडुपैनैव सुष्टनाः स्रुस्तेन अपयेदप पवनमव धाय
५ महावीरम हृवद्धाति मखायत्वेत्यादिपविन्वानां दिवैवोपवपेह्रिवोदये दहहिर
वाना ८ स्तु ह्वयत्पजवेत्वे तिश्रुतेः । अग्जपपसाव सिंचतिमखायेतिप्रतिमंत्र
।ततोमखायत्वेतिप्रतिमंत्रमजायपसा महावीरानवसिंचति अजादुग्धेन महा
वीरत्रिंवति । अपैनानाछुरोत्पजायैपयसा मखायत्वेतिश्रुतेः । तूष्णीं पिन्वना
नीनाकरणामिमन्त्रीनश्रुत्वान धूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनानि । पिन्वना
नीनां पिन्वनयोः रौहिणकपालयोश्चाभिमन्त्रीनश्रुत्वामादीनि सर्वाणि तूष्णीं
कर्तव्यानि । महावीरेषेतेषां समंत्राकारणां दृष्ट्वा पिन्वनादिषु पिसमंत्रका
णपवप्राप्नुवंति अतस्तत्र मंत्रवारणायत [illegible] मित्युक्तं । एतेषु सर्वेषु तूष्णीं श्री
पिन्वेतेतु सौठ रौहिणौ पालेटू निश्रुतेः । इतिमहावीरसंभरणमुक्तं । अथ पा
प्रवार्ग्यमाह ॥१॥ उपसदूर्ध्व रिष्वंश्वरिष्यन्प्रवर्ग्यणावरतिसप्रप्रवर्ग्ये । सहप्रव ५
र्ग्येणावर्ततइतिसप्रवर्ग्यः प्रवर्ग्यवान्यज्ञः तस्मिन्नुपसद्दचरिष्वंश्चरिष्यन्प्रव
र्ग्येणाचरति । अतः प्रत्यहं सायंप्रातः । प्रागुपसद्दः प्रवर्ग्यचरणं कर्तव्यं । सपदेन
दाति ध्येन प्रवरत्यप्रप्रवर्ग्येणावछिन्नसुरोपसद्दु इतिश्रुतेः । अपिहितद्वारेप्र

वपिवरणो ॥ अपिहितामिकपाटकटादिनाछं किं तानि द्वाराणि यस्य तदपिहितद्वा
रं विमितं । तस्मिन्नपिहितद्वारे विमिते प्रदर्श्ये वरणो कर्त्तव्यं अग्न्याख्यानतरात् ॥ पत्न्यदर्शनं
॥ पत्न्या महावीरस्य दर्शनं न कर्त्तव्यं । अनन्तरक्तिमिश्रा । न खे घृते अभक्तं अनुवचने
हाध्ययनं येषां ते अनभ्यक्रमः । अवेदिकाद्यध्ययनैर्ग तैरपि प्रवर्ग्यस्यादर्शनं दर्शनं
न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ पावदुक्तं ॥ तत्प्रवर्ग्यचरणो पावदुक्तं भवति । अप्रवर्ग्यात् ।
न ह्यस्यापि कापि प्रकृतिरस्ति अतो पावदुक्तो यत्र तावदेव भवति नाधिकमित्यर्थः ।
परिघर्म्यमौदुम्बरं परि घर्म्यघर्मसंबंधियत्पात्रजातं काष्ठमयमुपयमन्यादि तत्सर्वमौ
दुम्बरं उदुम्बरवृक्षजं भवति । मौजं त्रिवृद् रज्जवः । पत्न्याः परिघर्म्यरज्जुर्व्यं तु संबंधि तत्सर्वं
मौजं मुञ्जमयं त्रिवृत् त्रिगुणं च भवति । आसंदी विधानमपि मौजं प्राप्नोतीति तत्रापवा
दमाह ॥ वाल्वजं विधानमासंद्यौदुम्बर्याः स्कंधमात्र्याः स्कंधमात्र्या यजमानस्कं
धप्रमाणया पादाया उदुंबर्या आसंद्या वाल्वजं बल्वजमयं विधानं वानरज्जुर्भवति ॥
आसंदी प्रकृत्यर्थ उदुंबरी भवति । अरत्नि संहता भवति वाल्वजी मौरज्जुभिर्बद्धा न भ
वतीति वक्तव्यं । परिघर्म्यमौदुम्बरमित्यनेनासंद्या अप्यौदुम्बरीत्वे सिद्धे अरत्नि
मात्रीणीत्वसामान्यप्रयुक्तमौदुम्बरी इत्युक्तं । पर्वैराणाहियत्वं प्रावः क्रुश्या नास्ति ।

र्थपात्रासादनं दं दं। गार्हपत्यं पूर्वेणागार्हपत्यात्पूर्वे स्वां दिशि प्रदूरे प्राक्‌ः प्रागग्नात्कु
६ ग्नानासीपदं दं पात्रासादनं द्वा भ्यां द्वाभ्यां पात्राभ्यां पात्राणामासादनं कर्त्तव्यमि
त्यर्थः। अग्नेर्गार्हपत्यं प्राक्‌ः कुर्यान्मर्त्ये। सीपदं दं पात्राणां पयसादनं त्कयपर्म्मो
महावीरमित्यादिश्रुतेः। अत्र पूर्वं द्वारापिधानं गोत्रिकरणोन्त कृत्वा ततः कुश्या
स्तृत्वा पात्रासादनं कार्यं। उपयमनीमहावीरं। उपयमनीसंज्ञा मौदुंबरी बाहुप्र
मात्राणाम हाप्रुष्करास्त्वेवा प्रवरणीयं महावीरं वा सादयति। उपयमनीं महावीर
6 मिति श्रुतेः॥ परीशासौ। ततः परिशासौ संयद्मा कार्ष्णीदुंबरौ आसादयेत् पि
त्वने। ततः पित्वने आसादयति। तत्र महद्ध्रुवौ इत्यत्र तिप्रच्छात्तुः रौहिणाकपा
लौ रौहिणाखुत्तरौ गवाः अथ पात्र्यौकपाले आसादयति। रौहिणाहवन्यौ वस्त्का
वनुत्कीर्णौ। ततो रौहिणाहवन्यौ रौहिणाहोमार्थे स्त्कवावनुत्करौ अरत्नितः पुष्का
जे दुंवर्ये आसादयेत्। उपयमनीमहावीरं परीशासौ पित्वने रौहिणाकपाले रौहि
हिणाहवन्यौ स्त्कवौ षड्वान्य द्वतीतिश्रुतेः। स्मान्यास्त्का नां पात्राणामासादनमु ६
द्रे क्तं। अथ पड्वान्य द्वती न्यग्रा पात्रानामासादनमाह॥ घृणामदर्पां स्त्रुणा
चम्पषशस्त्रुणामध्वं वेन द्वयो दुं वरमासादयेता। गोर्वै घना भी स्त्रुणा। अजा

बधनार्थः शंकुः कीलको मयूखः। वत्सवर्कसंधनार्थीव द्वौ मयूखौ शंकू नवतद्
त्यापरस्त्वंबः। धवीनंततो धवृप्रेऽपवेषौ दुदुंबरौ आसादयेतु। रत्निमाने। एकं
रत्नं रत्निमानं द्वितीयं मुवर्ती रत्निमानौ। एवं द्वि रत्निमाने आसादयेत्। एकिका
रत्निनेन रत्निमानमिति। मुंजप्रलवास्तिकेकेन शाकलान्विंशं रात्ति प्रादेशमात्रा
न। ततो मुंजप्रलवान्विंशत्यात्ति विंशतिं संख्या प्रादेशमात्रा षिकेकत्तरा कला
नासादयेत्। स्रुवं मुंजवेदं उदुंबरमरत्निमात्रं स्रुवं मुंजमयं वेदं च। एतद्द्व
मासादयेत्। धवित्राणि यत्रि धीश्च। धवेनोन्मितमिति धवित्रा तिस्रीतील
कृ॰ कृष्णाजिनावं ... तैये विस्त्रे कपवाजयतीतिव ह्यामारात्वात्। कृष्णाजिनखं
डनिर्मितास्त्रयो व्यंजनाः ताम्रः उदुंबरां स्त्रीन्यत्रिं धीश्च बाहुमात्रानासाद
दुं येत्। एतद्द्वौ रज्जुसंदानो। रज्जुर्गोबंधनार्थी श्रजावं धनार्थी वा। संदानं वा पून
दोहनकाले गोपादबंधनार्था रज्जुरभिधीयते। केचिदजावा श्रपि संदानमिच्छ
ति एवं प्रतिप्रस्थानाजामित्येवं शाखेनतत्स्याऽपिसामानं। अपरे तु प्रयोजना
भावान्नेच्छंति। रज्जुश्च संदानेन च रज्जुसंदानौ। एकवत्सावादेकवचनं सर्वो द्वंद्वो
विभाषाया एकवद्भवतीति एकवचननिर्देशः। एवं विधस्येवं द्वंद्वनाप्रति

पस्यार्थः। आसंदीं कृष्णाजिनं। आसंदी मौडुंबरीअरत्नीमात्रं गोरंकं धमात्रपाद॥
उग्र कृष्णाजिनं वैणव्यं हावी रसं मरोडपदुःकं। आदिवं सिकतास्वरार्थाः। अग्निमौ
दुंबरीवैकंतीं वारणिमात्रां प्रागुपधुकामवात्रासादयेत्तान धाखरार्थाः स्वरुनिवा
प्यार्थाः सिकताअथासादयेत। अग्रर्थवत्स्र॥ उक्तपात्रातिरिक्तमपियत्किंचिदर्थवत्
अर्थप्रयोजनमस्यास्तितदर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः। नद्यदर्थंत्र सर्वमासादनीयंतत्
स्फ्यः पाव[redacted]ः पवित्रछेदनानि पवित्रे। अग्निहोत्रहवणीं। आज्यस्थालीं। प्रभृतमाज्यं
भृर्यपात्रीपिष्टं उपसर्जनीपात्रं। उपयाम्याद्रूतेतेमहावीरेस्वहोत्रवहनं। मौंजाकूर्चं औदुं
हुं बरीसमिदिति। अत्रापिं द्वेमेवासहनं। यदुवान्यद्भवतीतिश्रुत्या एतेषामप्यासादनवि
धानात्। प्रोक्षणीः संस्कृत्यो धर्म्यो छायाहब्रह्मन्प्रवर्गिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः कुम
सामानि गायेति॥ एवंपात्रासादनानेनतरंदर्शपूर्णमासोक्तविधिना प्रोक्षणीः संस्कृ
त्य हस्तेनो धर्म्यहस्तेनादायरहो त्वो छायवस्पमाणान्प्रैषानाह ब्रूयात्। कान्ब्र
ह्मन्प्रवर्गिष्यामः इति ब्रह्माणं प्रतिप्रैषः। होतरभिष्टुहीति होतारं। प्रस्तोतः सा
मानि गायेति प्रस्तोतारं। अथाध्वर्युः प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठ ब्रह्मन्प्रवर्गिष्या
मो होतारमिष्टुहीतिश्रुतेः प्रस्तोतुः। प्रैषश्रावंतेन। संस्कृत्य फपदेयूताकुसौजु
रा

न्नो छित्वाऽग्निहोत्रहवण्यां मप कृत्वोन्मूलं सव्यहस्ते कृत्वा तासामुदिंगतं प्रोक्षणीयाव
क्षालयेत्तावद्धस्त्रम्यते ॥ ॥ ब्रह्मानुज्ञातो यमायत्वेति महावीरं प्रोक्षति वैधहनानां
तरं प्रवरं तेनि ब्रह्मणाऽनुज्ञातेऽध्वर्युः पुरुषविस्रयपमायत्वेति मंत्रेण प्रवरणीयं म
हावीरं प्रोक्षति सकृद्देवास्य प्रोक्षति यम[illegible]त्वेति मंत्रेणः इति पूर्वपक्षः सिद्धांतमाह यु १
प्रतिमंत्रं वा वाक्यभेदात् । वाव धारणा । यमायत्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं म
हावीरं प्रोक्षति । एवं च त्रिः प्रोक्षितो भवति न सकृद्देवाकुत एतत् । वाक्यभेदात् । भि
न्नानि हि तानि यमायत्वेत्यादीनि । त्रीणि वाक्यानि तानि नेकं । अतो वाक्यभेदात् प्रति
वाक्यं प्रोक्षणमुक्तं । न त्वेको[illegible]वा यन्नेमंत्र एव पत्रकात्कमेकं घर्मपत्रकमिति ॥ परिधिं शं
च तस्मी पारिधिं न घर्म सेवेधि मान्नजाते उपयमन्यादि समर्वयपात्रसादितेत्स वैत
दं मी प्रोक्षति राशीकृत्य सहैव प्रोक्षणं प्रतिपात्रमिति कर्कमतः ॥ ॥ पूर्वेयाद्वाराच्छू
णामप्रखं निर्हरात्यदक्षिणतो निखनति होतुः संदर्शने । मात्राणाः पूर्वेयाद्वाराद
वेद्वारेणाच्छूणामप्रखं विनिर्हृत्य निछूरपत्रा क्षायाद्दक्षिणतो दक्षिणास्यां दिशि
निखनति होतुः संदर्शनेणा हृयत्यसमीपेउप विष्टो होतापत्रनिखातां छूणामा
प्रखं च पत्रपतितनास्मिं छूनेननिखनेदित्यर्थः । पूर्वेणाद्वाराच्छूणां निर्हृत्यदक्षि

णानो निमित्वं तिपये नार्ऽहो ता मिद्धुव स्वराय त्रूपेदि निभ्रा तेः। अग्रा हास्तं वा दक्षिणानर
२ क्षिणां द्वारं मे यो नि हं तिहोतुः समीप्स णाए तस्ये वँ द्वार स्य पूर्वे स्ये द्वा पीये दक्षिणानो
व क्षाय त्रां कु मे तस्यै वा व्रयर स्ये द्वार्यी ये दक्षिणानो जाया अभ्यंतर एतउत्तर तो ब केण
मेति। अतास्त्रु णां गो वैं धनां र्थो द्वारं दक्षिणातो निरवनति। तस्येव द्वार स्यापर द्वार्या
दक्षिणानो जा वे ध नार्थ मप रवा मिनि। तदुत्तर तो वर्धे राय ध्यौ त्रां कु। पवेया द्वारा
दक्षिणानो ब स्र स्य त्रां नु मिनि। गार्हपत्या हवनीया उत्तरे णा खरो ति वपति। स्त्र णा
8 मप रव निरवनना नं तरं गार्हपत्या हवनी या उत्तरेणा द्वौ खरौ निवपति। एको गार्हप
त्यस्यो त्तरतो रत्नि मात्रान्त रेतः। अपर आहवनी यस्योत्तरतः खर त्वा च्छो या सनर्हे व
ंपुर स्ता त्कर प्रोद्धता वो क्षिते सिकता पकी र्णां विनु रश्र मिति। ज्यो तिष्टो मो त्तर का
रेणात्रा पिखुरनिवापः कर्त्तव्यः। तत्र च गार्हपत्य समीप वर्त्ति नि खरे णि संयोग
२ त्व संभ संस्कार्न्व त्वा सिकतोपकिरणां कर्त्तव्यं। अन्यत्र नुद्धतावेक्षिते सिकतोप
किरणमित्यनावरेद्वा। अथो त्तरतः सिकता उपकीर्णान्वतीति। अपर खरे गार्ह २
पत्यमेव्य समे दूर्या दिषु सि द्धव र्के तन्वाहत्र खर निवापः सन्नितः। दक्षिणातोनुमि
त्या क्षिष खरं। दक्षिणानो दक्षिणास्यां दिशि पवु मिन्नि समी पे उ क्षिप खरं निवपति

छ्र

उक्तप्रकारेणावप्रकृतत्वाद्गार्हपत्याहवनीयौ दक्षिणानद्यर्थः ततश्च दक्षिणा
ग्नारस्यपूर्वं द्वायी सकृणासमीपे मिनोति स सानं उच्छिष्टखरं निवपतीत्यर्थः अथ द
क्षिणातः सिकता उपकीर्णा भवंतीति तन्मार्जयंत प्रागिपूर्वं सिद्धस्येद्धं वखरस्य अव
णाद्धत्र तन्निवापः स्तृत्रितः। बहिर्निखनवंमनिन्याय स्त्रेवाः। अत एव उत्कर संभवे २
णापि उद्धतमवोक्षितं भवति सिकता उपकीर्णा भवंतिया परिश्रितं भवतीति सिद्धव
घृवणाहार्यवाग्निनिधानानं तदेव परिश्रितकरणं समानन्यायात् पूर्वेणा
हवनीयं पठे सम्राडासंदीयर्थोऽन्यदक्षिणात ४ प्राचीमासादयति राजासंधाउत्त
रतान्नतश्चाहवनीयं पूर्वेणासम्राडासंदीयर्थोऽत्नपनीत्वा प्रकृतत्वाद्दाहवनीय।
स्येव दक्षिणानो दक्षिणास्यां दिक्षि प्राचीं प्राङ्मुखी मामासादयति राजासंधाः सोमा
संधा उत्तरतः ४ उत्तरस्यां दिक्षीत्यर्थः। अथैणा हवनीयं पठे सम्राडासंदीयर्थो
ऽन्यदक्षिणातः प्राचीमासादयत्पत्नराठे राजासंधा इति श्रुतेः ४। कृष्णाजिन
मस्यामास्तृणाति। ततोऽस्याम् संधां कृष्णाजिनमास्तृणाति तु आस्वांतरान्नास्त
स्मिन्नभ्कपत्रायेनिदधाति। तस्मिंकृष्णाजिने अभ्कपत्रायेनिदधाति आख्या
तरात्। महावीरोत्र॥ चकारान्तस्मिन्नेव कृष्णाजिने इति द्वितीयपत्नीयेन

हावीरो वनिदधाति॥ ॥ अवेक्षाद्येधानावासंघांस्थापित्तो महावीरो वस्त्रादि
नाऽवघाद्येघाच्छाद्येद्याविकस्येनानाऽवघाद्येद्या॥ ॥ अन्योवायरिघर्म्यो
जनंमध्वर्योः कालसंपत्तेः। अन्योऽध्वर्योस्व प्रतिप्रस्थाने वयारिघर्म्यपोजनंपूर्व
पाद्यारास्फुरणामपरवनिर्हरणादि अस्यासंघांमहावीरासादनांनं करोतिनाध्वर्युः। नु
तः अध्वर्योः कालसंपत्तेः। होतरभिष्टुहीतिप्रेषितो होताभिष्टवने। तत्र होत्रा
भिष्टवने क्रियमाणे अंजनीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमिति। संसीद
स्वेत्युच्यमाने मुंजप्रलवादिगुणानादीप्येत्यादिकाध्वर्युकर्त्तकक(?)र्मणः का
लसंपत्तिरस्ति। अनंतस्यसंवद्धांतरममहावीरांजनादिकस्याध्वर्युकर्तृकत्वा
नुरोधेनविरोधास्फुरणामपरवनिर्हरणादिकंप्रतिप्रस्थाना करोतीतिपुत्तमेवो
क्तं। तथाचोक्तंवचनविरोधाभ्यामन्य इति॥ अंजंतीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति
महावीरमाज्यार्थं संस्कृत्य। ततो होत्रा अंजंतीयं प्रपद्यंत इत्यस्मिन्नुच्यमाने पस्च(?)
मानेऽध्वर्युः पूर्वतरमाज्यं संस्कृत्य देवस्त्वासविता मध्वानक्त्विति मंत्रेण महा
वीरमाज्येन समनक्ति। सपत्रेणार्थं होतावा हांजंतियं प्रपद्यंतोन विप्राद्गुनितदेतं
प्रवरणीयं महावीरमाज्येनसमनक्ति देवस्त्वासविता मध्वानक्त्विति श्रीतेः। हः

वेत्याज्यमग्रहणमिति चेद्वेताज्यंगृहीत्वानुवेतो वा नक्तिः। आज्यसंस्कारस्य प्रणी
तेति धर्मेणोत्निकर्षेवा मुख्यसंप्रदायकारा इयं। अग्निहोत्रधर्मेति केचिन्नात
न्नोपपद्यते॥ आज्यसंस्कृत्वोत्पवनेनाग्न्याज्यप्रकृत्यपेसंस्कारः। उक्तानिदृष्ट्या
ज्यामित्याद्यपत्नेषामेवानहीनुमुखिमत्वात्॥ प्रधानभक्तस्यपाणस्यापूर्वत्वेन
पावदुक्तावेतत्वत्तस्माधनद्रव्यस्यसंस्काराप्राप्ते राज्यंसंस्कृत्ये निवचनं। तथाचा
हापं०। दर्विहोमसंस्कारेणाज्यंसंस्करोतिनैतस्यसंस्कारोविद्यतइत्यतत्परमि
ति॥ रजतमानमानेखरउपगृह्णाति पृथिव्यासं स्वन्नाद् ॥ तिलतो रजतमान
मानेखरे खरसिकतामध्ये उपगृह्णाति निचैः पूर्वेन्द्रापति पृथिव्याः सं स्वन्नास्वा
हेति मन्त्रेण॥ अघोत्तरतः सिकता उपकार्णा भवंति मद्रजतं हिरण्यमर्घ्य
दु घर्मोक्तयपास्वाति पृथिव्याः सं स्वन्नास्वाहेति श्रुतेः॥ अनुक्रांसामेतिप्रब्यति
॥ततो ध्वर्युः अनुक्रंगायेति प्रस्तोतारं प्रेष्यति अग्नावितरान्॥ पत्नी त्रिः प्रोक्ष
ते॥ पत्नीस्वयमेव स्वकीयं शिरः प्रोक्षुते आच्छादयति। आच्छादनं च स्ववस्त्र
के कर्त्तव्यं यथाधर्मोनलुप्यते। तस्मिन्नाव्यज्यमाने पत्नी शिरः प्रोक्षते तथा वा
अनु एवं अनुचानोभवति नेमोयंतमसः अनुवो [illegible] अन्नतुः प्रभुम्मादितिश्रुतेः। बजुःप्र

मोक्षणाभवनेनवह्निरः प्रोक्षणीवनस्पतिधानाध्वर्युर्बोरधाद्वादनं कर्मव्यामितिप्रतीयते
१० अत एव सत्रकारेण प्रागुक्तं यत्पत्न्यवेक्षणं मिनितातस्यैव विकृत्येषविधानमिदं ॥
संमीदवेक्ष्यमाने मुंजप्रलवान्दिगुणानदोप्यप्रतिदिशं खरे करोति। होत्रांसं
मीदवैवेतिमंत्रवाक्येऽव्यमाने ध्वर्युमुंजप्रलवान्नारत्नानि त्रारेषिका पर्तिनो
भवानितान्दिजागुणानमध्यमोदनेन द्विगुणी ... नानादीप मोगार्हपत्येप्र
दीसान्कृत्वाप्रतिदिशं खरे करोति सर्वो सुप्राणो गार्हिते द्विगुकरोति। अयमर्थः
सपत्नेनाउं होतान्वाहसं सोदवेक्षमाणं रक्षसीतितद्भवत्यत्राहो प्रामौजाः प्रव
लाभवंतितान्तुमास्यतेसुप्रवर्णाकाति। तथा प्रपउम यं तत्राहीसा भवंति ए
वीर्यवैतद्विग्यार स्नासिनाष्ट्राप्रयहंतीति श्रुत्वा प्रतिदिशामितिसत्रि ते
।तेषुमहावीरमाज्यवेतमभिरसोतिः तेसु मुंजप्रलवे पुत्राज्यवतं संस्कृतेना
ज्येनयूणीप्रवरणीयं महावीरं निदधाति प्रवर्ग्य... स्वाप यन्ती अयमर्थः। तान्तुवा
स्यतेषु प्रवर्ग्याणीकाति सप्रवर्ग्याणां अर्चिरसि ... चिरसीति चश्रुत्वे अनाधृष्टे १०
तिवाचयतिप्रदेशमध्यधिधारयं ते। ततो ध्वर्युर्महावीरमध्यधिमहावीरस्या
पर्युपरिप्रादेशंधारयं ते यजमानं अनाधृष्टेत्यमुं मंत्रे वाचयति पंचवाक्या

त्मकमपि सकृदेव वाच्यतीत्यर्थः। अपास्या मीत्रिषु आस्तेर्या दूरि भवतः।
प्रतिदिशमेके। एके आचार्या खिलेनो महावीरमध्यादि प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु
प्रादेशमात्रं धारयंतं यजमानं यथालिंगमनाधृष्टेत्यादिभिः पंचमंत्रान्वाचयति लिंगा
देवमध्येऽपपरिष्टात्प्रादेशमात्रं धारयंतं विधाति हयपरिष्टा। दिन्यमुं मंत्रं वाचय
ति। वतद्यसु दिक्षु वा धांश्चतुरदृति॥ ॥ विश्वा आशामेति दक्षिणातनत्तानां पालो
निदधाति। विश्वा आशामेति मंत्रेण यजमान एव महावीरस्य दक्षिणातो भस्मावृ
त्ताने पालो निदधाति। अथ दक्षिणातउत्ताने नपालोनानिदु ने विश्वाभ्या
मानाष्टाभ्यास्त्वाहि ति भवतः। अत्र यज्ञस्य शीर्ष छिन्नस्य पितृनग छदित्या
दिना स्य पित्र्यत्व प्रतीतेः प्राचीनावितिन्वादि सर्वे पित्र्यधर्मप्राप्तौ वृत्तान
महणात्तदिनरेषां निवृत्तिर्गम्यते। अतश्च सव्येनैव। उदकोपस्पर्शनमप्य
त्रन भवति परिसंख्यातत्वात्। अत एवाग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोश्चस्व
धापिभ्य इति दक्षिणात उत्तानमप उपस्पृश्य पितृउदकोपस्पर्शनं सूत्रितं॥
॥ मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः। अधिकाराद्यजमान एव मनोरश्वेति मं
त्रेणोत्तरतो महावीराद्युत्तरस्यां दिशि प्रादेशं निदधाति। अथेमामभि

मऽउपजयति मनोरश्वेति ऋते ॥ स्वधिभ्यां भस्मनापरिकीर्यांगारैश्च विकंकतन्नाक
११ लैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्राग्दक्षिणस्वाहा मरुद्भिरित्यषिकं दक्षिणतो दे
मेत्रेण ॥ ततो धर्मदुघे धिष्ण्यां करणा मरुतां भ्यां गार्हपत्यभस्मना महावीरं परिकी
र्यं महावीरं परितो भस्म विस्तेयपर्यूढा त्र्यङ्गारैश्च तिगार्हपत्यांगारैर्धृष्टिभ्यामे
वमहावीरं परिकीर्य महावीरस्य सर्वतो निरन्तरानङ्गारान्निधाय त्रयोदशभिर्विकं
कतन्नाकलैः प्रागुदग्भिः प्रागग्रो दगग्रैर्महावीरं परिश्रयति तत्र तेषां त्रयोद
शानां शकलानां मध्ये द्वौ कशकलौ स्वाहा मरुद्भिरिति मंत्रेण पूर्वौ प्रागग्रौ
प्रथमं परिश्रयति परितः पूर्वकालो नाम गारा रुणा गुपरि निदधाति ॥ ततस्त
नेकादशानां शकलामेवोपर्युपरि निदधाति ॥ तत्रान्तनो पञ्चनुर्थौ शकलावुद
गग्रौ ॥ पंचमषष्ठौ प्रागग्रौ सप्तमाष्टमावुदगग्रौ ॥ नवमदशमौ प्रा प्राग
ग्रौ ॥ एकादशद्वादशावुदगग्रौ ॥ अथ विकंकत दक्षिणतः स्वाहा देवेभ्यः परिश्र
यतो क्रियमाणे सर्वासु दिक्षु त्रिषु त्रिषु संपन्नेषु यएकस्त्रयोदशोवशिष्टश ११
कलस्तं दक्षिणतः परिश्रयति ॥ अथ वैकंकतेन शकलेनोपरि परिश्रयति प्रा
चो स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति तदीमामुद्वेवारस्मीप्रांचौर स्मीमुदचो

र्दक्षिणां प्राचौत्र वो ह्वासंपाद्यतीति शिष्क्रतेः। सुवर्तीयानमानेनापि दधातिदि
वः सप्यञ्जादृतिा तन्नोदिवः सर्ठ स्पृक्ता स्वाहेत्यनेन मंत्रेण सुवर्तीयानमाने
नमहावीरमपि दधाति ठंकयति। अथ सुवर्णो हिरण्यमुपरिष्टान्निदधा
ति दिवः। सर्ट स्पृक्ता स्वाहेति शिष्क्रतेः। वंङ्गापयति चह्येष्ववति। वकारादपि
धानसमकालमेव वंदृष्णापयति प्रस्तोतारं प्रेष्यति वाज्ञोतरातः। वृष्णाजिना ३६
वकृते देवि त्रिरेतुपवाजयति त्रिनिर्दृंडवष्क्रिमधुमाधुनि प्रेषहाव्यानंतर
मेवाध्वर्युः वृष्णाजिनादवकृते श्छे द नेन एपर्कतोऽस्त्रिभि दृंडवष्क्रि हस्तमह रू. ७
रावीरमपदंडपुक्ते धवित्रैर्व्यजनेमहावीरंपरितः प्रकीर्णागारोच्छकलसमिध्य
नुपवाजयति उपवीजयति दीपनाद्यमधुमधुमध्विति त्रिरभ्यस्तेन मंत्रेण
।अथ धवित्रैरा धून्नोति मधुमध्विति त्रिरिति शिष्क्रतत्वात्। धून्नकंपने। धून्नोत्य
नेनेति धवित्रं व्यजनः। करणाद्यत्य [redacted] नुवर्तमाने अर्शिक्षध सावनसहश्वादद्
त्रदृसोत्रः प्रत्ययः करणार्थे।। एकैकमप्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे प्राग्नीधेम्मधु
मध्विन्यवाजनानं तरमेवाध्वर्युस्तेषां त्रयाणां धवित्राणां मध्ये एकैकं धवि
त्रं प्रति [redacted] स्थात्रे प्रयच्छति अर्पयति। अथ पराग्नीधे प्रयच्छति। तनीयंस्व

हस्तएवधारयित्रोपवसति। धर्म्यंतस्त्रिस्त्रिःपरिक्रामंतिपितृवद्देववच्च।तेनश्वश्च
१२ साम समासोछंहेगवस्रामेस्यतन्वोगायेतिप्रस्तोतारंसंप्रेष्यनऋतानेक्रियमा
णेधर्मप्रतिप्रस्थातानेध्रुपवित्रेधर्मन्त्वनोमहावीरंपरीताप्रकीर्णनंगाए
नवीजयंतःसंतःप्रथमंपित्र्यवत्त्रिःत्रिवदेपरिक्रामंतितवदित्यप्रदक्षिणामि पि६
त्यर्थः।ततोधवित्राण्यंतरजःकृत्वापुनर्देववदितिप्रदक्षिणांत्रिःपरिक्रामं
ति।अप्रायसस्तवित्रिर्धर्म्यंतिपुनःप्रसलवित्रिर्धन्वंतीतिवक्ष्यमाणेन।अप्रायस
12 स्तविम्नप्रदक्षिणांप्रसस्तविप्रदक्षिणामिति।एतयोरर्थयोरेतोत्राप्नावव्याप
संज्ञो।नात्रापसव्यामप्रप्रदक्षिणांप्रदक्षिणापरिक्रमणमात्रमेवगाणांपितृ
वदित्यस्यतावन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः।हविर्धानेवोनसंमानात्।।अपवोत्तरंदेववत्प
रिक्रमणंउवितेधर्मेभवतितिहानी।।पर्वेत्विहानीमेवानद्वसरस्तस्वपमे
वावार्यगोक्तःपरिक्रम्यायतिष्ठंतेस्तंचेदिति।।अर्चिषिप्राप्तेसुवर्णान्नात
मानंनिधायाज्येनमहावीरंपरोषिंचतिस्रुवेणाप्रतिप्रस्थावाबीजनेननैवहि १२
वृत्वाहविर्विषिप्राप्तेमहावीरेसुवर्णान्नानमानंनिधायमहावीरंहस्त्यत्रसुमेद
योछायपिलाप्रतिप्रस्थावेहोतुरभिष्टवप्रस्तावेप्रस्तावेप्राकंतस्तुतेनाज्य

नक्षत्रेण महावीरं प्रविंचति। सुवर्णं घ्नमाने निधायेति सत्रिंतेस्मन्
धाह्यांतरात्॥ ॥रौहिणं वधिश्रयति॥ रुक्मो मौपिषाणां। अथ धर्मो मा म२
विरयात्। ज्योतिष्कात्मतत्वेन वृथा रोधाश्रयति प्रहृष्टानां ग्रामपिष्टानां सौकिकपि
ष्टानां रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रयति॥ रुक्मो मत्रक मे धर्मो नः यान्ते नसमंत्र
कत्वा त्रींकाव्युदासार्थे॥ रुक्मो मिनि पुत्रमसु कंग्राम पिष्टानामि त्यु॰ कत्वा
त्पिष्टानामेवात्रासाहनग्रहणादि कर्तव्यं। न व्रीहीणां यवानां च॥ ॥अथ
यधर्माः स्थानापत्तेः। अत्र रौहिणयो राज्यधर्मा भवंति। कुतः स्थानापत्तेः।
रौहिणयो राज्यभाग स्थानापन्नत्वान्नाकपांतर। रूपेहाज्यभागावन्यत्र
तु कस्य च कस्मात् तत्रनजुहोनीतिच चतुर्थीवाएनेपत्न स्वपराज्यभागो वत्तु
थीरौहिणो नेक्षत्र रण्यारोहयाणी जिश्कते। अतन्मपाज्यभाग स्थानापन्न
त्वाद्रौहिणयो राज्यधर्मा निर्वपणादयो वेदनानां भवंतीति प्रोत्याह॥ ॥ ७ से ६
ध ३ यधर्मो वा संस्कारत्वाल्लान्। वाग्राह्यः पत्न व्यावन्तो। अथैवधर्मा एवयौरो ध ३
डाश्रिकारौहिणयो र्भवंति नाज्यधर्माः। कुतः संस्कारत्वाल्लान्। संस्कार
ग्राह्यो ह्ययं रौहिण्यावधिश्रयतीति। अतः पुरोडाशावेतौ कपालयोरधि

अपरां विधानान्तानेन पुरोडाशा धर्मा एव नान्य धर्मा इति सिद्धान्तः॥ ॥ इडे द्यावा
१३ पृथिवीत्युच्यमाने परिधीन्परिधाय रौहिणाबुद्वास्य स्रुवौ रासादयत्याह कौ
पादस्विति गोत्रतो। इडे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये होत्रोच्य
माने प्रति प्रस्थाने व परिधीन्परिधायाहवनीयं परित उदुम्बराणां मध्य
म इति गोत्रतराणां परिधीनां परिधानं ॥ रौहिणौ पुरोडाशौ रौ
13 हिणाहवन्योः स्रुवोः पत्नी स्थाने पयो रूप स्त्रीणां वो रुद्रास्यत स्थावे वाहव
नीया दस्विति गोत्रतरा वा सादयति। रौहिणानि वीयादि रौहिणा सादनान्तेवि
रोधान्ध्रति प्रस्थाना करोति। अत्रोपस्तरणं प्रोक्षणं च केचिदिच्छन्ति। नेत्यपरे ग ७
।न द्रष्टुकं।। आप ।ततः संप्रेष्यत्यग्नो द्वे हिणौ पुरोडाशा वासादयेत्यविय
क्षु पोः स्रुवोह पत्नीणां निधायाग्नीध्रो यरोडाशा वासादयतीति। अत्रस्पोषाय
हि न पात्रीकरणादि सर्वं जुहोति धर्मे तान् रुंगीं जुहोति। नाम प्रिच्छानामि
त्युक्तान्वाक्ये डनेवरा यो रमाव ७। अन्यत्सर्वं भवति॥ अग्रस्वतो मित्यु
च्यमाने रुचितो धर्म इत्याहो यो नि यत॥ अग्रस्वतो मश्विनेत्यस्मिन्मन्त्रवा १३
क्ये होत्रोच्यमाने घर्मं पयोजि स्वन्तु धर्मं मवरुच्य रुचितो धर्म इति मंत्रा

२८

त्वमाह। सपत्नैतां ऽहिनां वाहान्न स्वनीमग्निनावुवमस्मिन्नध्वर्युहयो
त्रिष्वत्राह ह्रचिनोघर्म इतिश्रुतेः॥ ॥ वर्मस्यतन्वोगायेतिप्रेष्यति। अ
ध्वर्युर्घर्मस्यतन्वोगायेतिप्रस्तोतारं प्रेष्यति॥ एतच्च छंदोगव्राह्मणे ह सा
मगानानंतरमेव प्राचीं दिवत्परिक्रमणं कुर्वन्तीति प्रयोगेवोक्तं॥॥ प
रिक्रम्योपतिष्ठंते कृतं वेद गर्भो देवानामिति। उत्तरं देववत्परिक्रमणं
प्राक्कृतं वेदि हवि र्वे त्रिः परिक्रम्येतरपावर्त्तितं च सर्वं कृत्वा गर्भो दे
वानामित्यादिनानमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येवमंतेन मंत्रेण सर्वे
ऋत्विजः सयजमाना घर्ममुपतिष्ठंते। सपदे तदध्वर्युर्होतारं प्रेष्यत्वान्नाह
नुविनोधर्म इति तद्युपोच्छा यावकात्रो ह्यपतिष्ठंते इति प्रहूत्य षडुपति
ष्ठेन इति गर्भो देवानामिति तिवश्रुतेः। षडुपतिष्ठंत इत्यत्र प्रस्तोतावाति
रिक्तः सयजमानाः पंच त्विजः षडुह स्मेनगद्धंते। श्रुतेोप प्रस्तोतुरहृष्टत्वा
त्स छंदोगानां वत स्याषु पस्थानं विहितं। अतः सोपि समास मनुपस्थानं
करोति॥ आपस्तंबसर्वे र्त्विजो यजमानश्चाधीयंते महावीरमेवहुतं तइती॥
॥ अपां गौरिति पत्नीन्त्रिरत। पत्न्यां त्रिरः पत्नी त्रिर इति षष्ठीसमासः। अध्वर्युः

मं ३

पत्नी त्रिरः अथोयै रोहितेउद्धृत्यति॥ ॥त्वष्टृमंतं ह्यस्येनांवा चयति महावीरमीक्ष
माणां॥ त्रिरसउद्धृत्य नानांतरं महावीरमीक्षमाणां महावीरं विलोकयंती मेनांवा-
१४ त्नी त्वष्टृमंतं ह्यस्यमंत्रे वाचयत्यध्वर्युः अथ पत्नी त्रिरेवं महावीरमीक्षमाणां वा
चयति त्वष्टृमंतं ह्यस्या दिक्षते॥ पत्न्यो दृति चैषैषदंवनु यी॥ ॥अहः केतुनेति दक्षि श्यु ४
णाई रोहिणां जुहोति॥ ततउपस्थानानंतरं प्रारब्धा। तस्य साम्नः परिसमाप्तौ
15 निवापेन सहाध्वर्युः रोहिणाहवन्यां सकृदेवाये हः केतुनेति मंत्रेण दक्षिणां रोहि
णां जुहोति एककपालत्वात्सकृदेव रोहिणाहवन्यां है अत्रत्व भ संज्ञा विज्ञानाद विति ७
वक्तव्यो होमकरणात्वं रोहिणोजुहोत्याभ्यामिति रोहिणाहवरोपे करणा
धिकरणयोश्चेति सूत्र॥ अथ रोहिणो जुहोत्यहः केतुनेति अतः अहः के
तुनाय जुषीषमं देवन्ये ह्यफक्त मादिदं स्य मीयति त्याग॥ इदमहेद्र दंताया
इति जुशीणः संप्रदायः॥ ॥मंत्रक्रमेणोत्तरं॥ उत्तरं द्वितीयं रोहिणां मंत्र
क्रमेण जुहोति॥ स्वाहाक्क द्यायहृद्र इतये स्वाहासंज्योति षाज्योति रिति ए
तन्मंत्र कर्मणोनंतरं त्रियर्थः॥ ॥रात्रिरितिमापं॥ सायमित्यपराह्णकालो १४
ने पूर्वापिच रोरात्रिः केतुनेति मंत्रेण द्वावपि रोहिणौ पश्चात् जुहो

नि। अथ प्रातर्होमे हितोऽनु होत्यहः केतुना जुषतांᳶ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्य

भावे तेनय जुषा प्राता रात्रिः केतुना जुषतांᳶ सुज्योतिषा स्वाहेत्य भावे ते नजु

पैषा सायमिति श्रुतेः। अथापयत्र धकव प्रक्रान्ते प्रवापि अग्नादित्यो स्तमिया

न्तं तां तं देव वितं मे छोमन्ते रोषं रामायवयोदि तिान पा तत्रैवपहि प्रव र्यला

प्रवरत्स्वादि त्योस्त निपादपर स्वां द्वादि दमें राहिर गंपप्रव छोदयं तमस

स्परि स्वप छायाङु र्यं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये ङु त्वाप्र वस्य श्रीमनेवयः

सुपर्णा इत्यादित्यमुपतिष्ठं न इति॥ ७॥ देवस्य त्वेति रज्जुसंदानमादाय विष्ट

हीति गामाह्वयति प्रनाम्नावत्रि स्वैरपरेण गार्हपत्यां गच्छन्तु। अा इडे इदिमोरा

ह्वासीत्यनेन मंत्रेण रज्जुसंदानमादाय ध्वर्युरपरेण गार्हपत्यां गच्छन्नडु

एहित्यादिना वाक्यत्रयेण ताम धर्मदुघां गामाह्वयति। नतो मंत्रत्रयेण ताह्वानं ना

तरं गोर्नाम्ना वेत्स्नि स्त्रिवार माह्वयति नाम च तत्र व्यावहारिकं। अथ रज्जु

मादत्ते देवस्य त्वा सवितु प्रकृत्या धा गामाह्वयति ज घनेन गार्हपत्यस्य यात्रि

उप ह्वये हित एहि सरस्वत्येहीति इडे हि मोरादिति हि गोः सरस्वती हि गौरेषा

चैरा ह्वयति नाम्नासा च ह्यसावेहीति त्रिः श्रुतेः। पनाछन्दिनपर्थः। अथो

श्चेराद्धवति नास्मिन्कर्मणि त्वान्तर्वर्मिउपहितस्याप्लानामुपांशु भवतीति गम्यते। आ
१५ प त्रिरुपांशु घर्मदुघामाह्वयतीड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीति। न पात्रिहव्ये
रसावेत्यसावेहीति॥ धेनुगायेति प्रेष्यति। ततो घर्मदुघं छन्नेव धेनुगायेति
प्रत्तोतारं प्रेष्यति॥ ॥अदित्यै रास्नेति गांपाशेनपत्ति मुखतःस्थूणायांवध्वा
पूषासीति वत्समुत्सृजपति। आदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीष इत्येवं मंत्रेर
15 न मंत्रेण मरमागमजांगांपात्रेण पुत्तिमुख्यन्त्यणः शृंगयोः रज्जुं पात्रं प्रोतपि
त्वा नत्त स्थूणामेव स्थूणायांवध्वा पूषासीति मंत्रेण वत्समुत्सृजति गवाम
हसंयोगार्थं। नामागन्नाम भिद धात्यदित्यैरास्नासीन्द्राण्या उष्णीष इति। अप सीं८
वत्समुपार्जेति पूषासीति वक्ष्यते। उपार्जनमुत्सर्जनमित्यनर्थः॥ ॥ संहायघर्मा
पदो घेतिवत्समुत्सृजति। तत्र स्थूणामेव धेनुं संहायसंस्पृष्टाव वत्सं धेनुं
पश्चिमपादयोः संदाने नतियोजनेनव धातनो घर्माय दीष्वेति मंत्रेण
वत्समुन्नयन्त्यपाकरोतीति गोलनेभ्यः पयश्चरातीत्यर्थः। अथोन्नयति घर्माय १५
दीष्वेति वक्ष्यते॥ ॥अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वनं दोग्धि॥ ततो अश्विभ्यां
पिन्वस्वेति प्रति मंत्रं पिन्वनं गां दोग्धि स्वयमेवाध्वर्युः। आथ पिन्वने पिन्व

पत्याग्निर्व्वापिन्वस्वेति श्रुतेः॥ ॥ स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोभिमंत्रयते। स्वा
हेंद्रवदिति मंत्रेण। घृर्त्तः पित्वनेन पतितान्विप्रुषो दुग्धबिंदूनभिमंत्रय
ते। अथ विप्रुषोभिमंत्रयते स्वाहेंद्रवदिति श्रुतेः। त्रिवृत्त्वं स्वाहेति॥ ॥
स्त ४ पत्निस्तनदृतिनमालभते। पत्निस्तन इति मंत्रेण स्तनमालभते। अग्न्याख्ये
स्तनमभिपद्यते पत्निस्तनदृति श्रुतेः। कारावानांप्रस्तनानां नाशे भवतइति
पद्यते। अतोत्र कवचनजात्ययेन पातेन सर्वेषामेवाक्षेमः। अथ पायद्वि
धुग्दोहकालेनागच्छेत्तन्यां दुग्धां प्रकल्पयेतां सुत्यावां श्रोत्लणां पदघाघ
मनम्यामिषीं स्याधदिघर्मदुहि पयोनस्यादनेश्चतुर्थं पादं स्तनं हुत्वा
पित्वये घदिद्विधिडहीन चाहं स्याद्यं संमयमयेदितिः॥ ॥ एवं प्रतिप्रस्थाता
जामपरवेनस्ली॥ एवामेव प्रतिप्रस्थाता वह्नौ मजां होष्यि। द्रूलालवि
सूखः मयरवेकोटके अजोबध्नाति। तत्रतद्गमीपात्रा प्रतिमोकः मप्रा
खिवेघनेष्वर्केरोत्सर्गः संदानेनावकरोन्न्यवनं पित्वनेहोदनो विप्रुषां विसो
कनोक्षनानाशेभवनमिति। केचिद्वन्तु पयोगाद्वकेरसंवानेनवनेच्छंति तदयुक्तं
। अथ पलेवकटस्त्रादि प्रबर्करस्य समाहात्या सात्। एवं गार्हेन कान्यायेनेना

पिसंस्टहितत्वाद्ध॥ ॥ यद्यो गायेति प्रेष्यति। ततो ध्वर्युः यद्यो गायेति प्रस्तोता
१६ रः प्रेष्यति। अथ स्तः श्वश्वारिष्यात्प्रवर्ग्यं गार्हपत्ये धर्मं तस्य वक्रीटो। अथ कुर्या
त यथा प्रातः सायं वोपसृज्य धेनुके नाम्नो दुग्धं दुहित्वा वा प्रतप्तं धर्मं दुहित्वा ततः। कुंडु३
धर्मायार्द्धं वृत्ताया र्द्धंदुग्धा दोहो स्ततावि हत्यश्च मंत्र दुग्धोनीता अश्वमेन
प्रवरेद्विधा। अजानातेनुगच्छेजाम्यां वा धेनुमानयेत् उ सर्वनाम्नोवता
दुग्धं पयो वा दधि वानयेत्॥ ॥ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमान उपोत्ति
ष्ठति॥ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मिन्मंत्रवाक्ये उच्यमाने ध्वर्युं गोसमी
पादुत्तिष्ठति॥ ॥ अथ पूर्वं यत्रोच्यमाने गां धत्यं वैन एह्नि मिति। त ५८
त उप दूवपयस्येत्युच्यमाने उ वैन एह्नि मिति मंत्रेण गोः समीपात् हव
त्यं प्रतिगाच्छति ध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा। अथ गार्हपत्यस्याधिमेत्य वैत
धुर्ष एह्नामत्वेमीत्यसावेव वैर तिभ्यस्ते॥ ॥ यदि न्वा सावाह्ने गायत्रं छंदो
सीति प्रतिमंत्रं। ततो ध्वर्युर्गायत्रं छंदोसीति प्रतिमंत्रं यदि त्वा सावाह्ने १६
अपता पा वा दने गायत्रं छंदोसि त्रैष्टुभं छंदोसीति भ्यस्ते॥ ॥ वसिष्ठ
हा यद्यो गायेति प्रेष्यति। ततो ध्वर्युर्वसिष्ठ यद्यो गायेति प्रस्तोतारं प्रेष्यति

॥ तिद्यावापृथिवीभ्यां त्वेति मंत्रेण एवमेतमनुतत्वात् ॥ उपयमनं वेदेनोपयम्योपयमनं गृह्णा २

गृह्णात्वोतरात ॥ ॥ ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृ
ह्णामीति ॥ ताभ्यां परीत्ता सा भ्यां महावीरं परिगृह्णीयं तद्दक्षिणोपयहामिति तत
परीत्ता परिगृह्णीतं महावीरमुपयमने स्थापयित्वा उपयमन्वारभ्य वा तं महावीरमुप
गृह्णाति अश्व पश्चाद् उपयत्वति यम गो घर्मस्वा ध सादा यत्वं तद्दक्षिणोपयच्छ
मीति मंत्रेण ॥ अथ मौंजेन वेदेनोपमार्ष्टीति ॥ अथोपयमन्योपगृह्णात्यं तद्दक्षि
णोत्या पिष्ठ्ततेन ॥ अजायपयसावसिंचन् गोपयोवनयतो दुग्धिवेनेति ॥ ततो धर्मा
दुपयमन्योपगृह्णीतं महावीरमजापयसावसिंच्याजापयसोमध्येवसेकं धंमीकृत्वा
तं महावीरे दुहधिवने ति मंत्रेण गोपयोवनयति ॥ यथाजाक्षीरमानयतितसो
वाएवमनुसुत्वानोमवतिनमेवैत छमपतितस्मिं छांते गोक्षीरमानयतो दुग्धि
नेति मंत्रेण ॥ ॥ प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने ॥ धर्म समुद्यपले तिवातनामा
निजयति ॥ गछन्नाहवनीयं ॥ ततो होत्रा प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतस्मिं मंत्रवाक्ये
उच्यमाने स्वाहा हवनीयं प्रतिगछन् समुद्राय त्वा वाताय स्वाहेत्यादीनि पितृ मंत्र ।
स्वाहेत्यंतानि वातनामान्यध्वर्युः स्वरेण जयति ॥ सप्तत्रेता ठहोता स्वाहा प्रैतु ब्र
ह्मणस्पतिः प्रदेव्येतु सूनृतेति नद्ध्वर्युः प्रादुरुपयन्यात नामानि जुहोतीत्यादि

२७ स्त्रैणानिनामासिनावंनोनिचक्ष्णतेः। मंत्रेषुस्वाहाकारदर्शनाज्जुहोतीतिश्रुतावु
क्तेः। स्वाहाघर्मायचेत्यपयमन्यासिंचतिघर्मेततः स्वाहाघर्मायचेतिमंत्रेणोपयम
न्यास्रुवानन्तरंश्रुतस्यान्स्रुवोधृतत्वाद्धर्मस्याप्यनितन्त्वद्वंद्वंपुनघर्मस्यो
त्रासिंचति। स्रुचौपयमन्यामहावीरस्थानयनिस्वाहाघर्मायचेतिश्रुतेः। स्थान
त्रैयनितिनिनयतोत्यर्थः॥ ॥ स्वाहाघर्मः पित्रइतिजपित्वातिक्रम्याश्राव्याह
घर्मस्ययजेतिः ततः स्वाहाघर्मः पित्रइत्यस्यमंत्रमपसव्येनस्वरेणाहरि
णामुखोजपित्वासव्यमुदकस्पर्शकृत्वाघर्महस्त एवातिक्रम्ययजतिस्वो
नांगत्वाश्राव्यघर्मस्ययजेत्याह। घर्मस्ययजेतित्रप्रयोगोपयप्रदर्शनमपूर्व
त्वात्। स्थानीनेजपतिस्वाहाघर्मः पित्रइतिश्रुतेः। नप्तानानुवाक्यामन्वा
हेतिप्रकृत्यातिक्रम्याश्राव्याहघर्मस्ययजेनेतिश्रुतेः॥ ॥ वषट्कृतेजुहोति
विश्वाआशादक्षिणासदितिः। विश्वासाशाइतिमंत्रेणावषट्कृतेघर्मंजुहोति। इतिमष्वि
भ्यामितित्यागः। वषट्कृतेजुहोतिविश्वाआशादक्षिणासदितिश्रुतेः। वषट्का २७
रेणासहहोमनिराससोवषट्कृतइत्युक्तं। मंत्रान्तएवहोमः। नत्वंतराः स्वाहाका
रांतेऽप्यवरः। स्वाहाकारंकरोतिपरोदेवतामितिमंत्रस्वरूपानुवादमात्रानरं

तरा होमविधिपरे॥ ॥दिवि धा इति त्रिर्हुत्वा पयपाति। दिवि धा इति मंत्रेणाम
हावीरं त्रिर्हुत्वा पयपाति। अथ धकृत्वोर्ध्वमुत्क्षेपयति दिवि धा इमं यज्ञमित्यादि
ष्कृतः। तत्र सकृन्मंत्रेणादित्सं धर्मी एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मंत्रवचनमि
ति यत्निन्नोपाधायमुत्क्षेपयाताम्॥ ॥स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृतेः स्वाहाग्नय इति
मंत्रेणानुवषट्कृते जुहोति। अनुवषट्कृते जुहोति स्वाहाग्नये यज्ञियायेति
स्विष्टकृदन्नान्तमनिहितं विषट्कृदिति श्रुतेः। अत्रत्वेदमग्नय इतित्यागश्च
अत एवोत्तरार्द्धहोमः। हुत्वा वायां स्वर्गाय इति॥॥ ॥अश्विना घर्ममिति ब्र
ह्मानुमंत्रयते॥ ततो ब्रह्मा अश्विना घर्ममिति मंत्रेण घर्ममभिमंत्रयते
। अपब्रह्मा उ मंत्रयते ब्रह्मा वक्तृत्विजामिष्क्रम इति श्रुतेः। हुतं द्रव्यमि
ति काठके। पात्रस्थमित्यन्ये उभयमेतत्समसंगतं तदा तत्रानुविश्वा स्थानादि
ति ब्रह्मा हुतमनुमंत्रयत इति काठके। घर्ममपातमश्विनेत्यनुवाकस्योपहो
पर्या३ पहास्त्रायो हवनीये धार्मिपेमाणामित्याधायन्तेवोऽत्र तत्रैवैष्यपाउनुष्ठानं॥
॥ अपातामितियजमानः। अपातामश्विनेति मंत्रेणा यजमानो घर्ममभिमं
त्रयते पात्रस्थमेव। अथ यजमान इति प्रयोगस्या पातामश्विना घर्ममिति।

श्रुतेः॥ ॥इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमंत्रयते। इषे पिन्वस्वेत्यादिना मंत्रेण
१८ स्रुवः पिन्वमानं घर्ममभिमंत्रयते पिन्वमानमिति तिं प्रत्वात्यात्र मध्ये सर्वतः प्र अति २
सरंतमुत्कलंतं इतस्ततउच्छलंतमित्यर्थः। अथ पिन्वमानमत्र यितदिति प्रत्य
त्पमस्य यदूर्ध्वः पिन्वति तद्यजमानाय पिन्वते यत्प्राङ् तद्देवेभ्याय दक्षिणा तत्पि
18 तृभ्यो यत्प्रत्यङ् तन्मनुष्येभ्यो यदुदङ् प्रजाया अनय तदंतेव यजमानस्योर्ध्वीमं
धेव पिल्विचाय यां दिशं पिन्वते तां पिन्वत इति श्रुते॥ अत्र वतिः संदिग्धध
र्मस्येत्येव द्रव्यस्याभिमंत्रणं। आख्यांतरे पितत्येव दर्शनात्॥ अथ वः उपर्या
हवनीये धार्यमाणं प्रति प्रस्तात्ताः शतं दधाय रयतीषमिषं रूर्जे पिपीहीति
विस्तरंतमभिमंत्रयत इति। का ठि का। इषे पिन्वस्वेत्योश्रीभ्यां महावीरमाप्य
घ्येति। अतो प्रस्तादीनामपि यात्रस्येत्येवानुमंत्रणं यत्तं। अथ यमेव स्वश्रुपा
भिधाय॥ ॥घर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धं॥ ततो घर्मासीत्यनेन मंत्रेणाध्व
र्युरुत्तरपूर्वार्द्धमेवाग्नीध्रं प्रत्युत्क्रामति उद्गच्छति। पदाग्राभ्यामिति विप्रुवो १८
घ्ना उद्वोढुं उत्क्रामति धर्मासि सु धर्मेति श्रुतेः। अथ रत्नस्मादिति खोरकरोति
।अथ मेन्यस्मिन्नुत्क्रान्तीति मंत्रेणा महावीरमाहवनीयस्योत्तरतः खरे करोति श्रा

साद्यतियरीत्राऽऽसग्रहीतमेव स्रुक्षायपति। अथ परवरे सादयत्यमेन्यस्मेट्यूत्वा
दिश्यतेः। विकंकतश्राकलैर्जुहोति धर्मेव्यज्यन्व्यज्यस्वाहा प्रसेत्रा रमद्रुति
प्रतिमंत्रा। विकंकतश्शकलैर्धर्मेस्तु माज्यंजुहोमि स्वाहा प्रसेत्रारसद्रुतिप्रति
मंत्रा। किंप्रत्वा घर्मेन्यज्यन्व्यज्यनीचैर्घर्ममध्ये शाकलं प्रवेशयान्कृत्स्वाहाकारे
स्तुना ज्येनतिग्रहमत्रा अवकृत्यर्थः। अथ शाकलैर्जुहोति। निष्कृत्य स्वाहा
प्रसेत्रारसद्रुत्वा दिश्यतेः। कृत्वा कृत्वा प्रथमयपरिधाउपश्रयतिः। शाकलैर्दु
त्वा प्रतिहोमेनतत्तच्छकलं प्रथमयपरिधाउपश्रयति अथास्त्रितेकरोतितत्र
निदधात्यर्थः। कृत्वा मध्यमेयपरिधाउपश्रयतीति प्रतिहोमं श्यतत्वात्॥
॥ चतुर्थमङ्गुतमुद्धृत्य मातोदुर्विग्रानो बर्हिष्युपगृह्णाति॥ चतुर्थं शाकस
मङ्गतमेवोद्धृत्य माताउदीचिं दिग्रां विलोकयन्द्विग्रानोवेदद्विग्रा
भागेस्थाते प्पा बर्हिष्यकयागृह्णातिवर्हिर्मध्ये प्रवेशापतीत्यर्थः। स्वाहा
पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिर्भ्य इतिमंत्रे ग्रास्रुत श्रुपिंत्वादयसव्येनाश्वनेनतंचैस ग्र३
बमुद्दकस्य तूष्णीं नेच कार्यं। त्यागो पियजमानेनायसव्येन कार्यः। होमाभावे
पिचयावैपितरस्तानेवैतन्प्रीणातीति अवगृह्णनेनैव पितृणां प्रीणान

अवदानं। स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वं बर्हिर्भ्यो धर्मपर्वभ्य इति श्रुद्धा त्वेवोदङ्ङाह्नमाणो
१९ दक्षिणार्द्धे बर्हिषदउपगृह्णातीति श्रुतेः।। ।। समन्तमेव सर्वे लेपाः संकीर्य दक्षिणोन्न
माणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ससमंच ग्राकलं सर्वमपिमल्लोप्य पर्यन्तसेपाङ्क्ते
महावीरस्थल्पने पेनान्तं दक्षिणा दक्षिणां दिशमीक्षमाणो विलोकयन्त
धर्मं प्रतरन्तउपविष्टाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति समर्पयति स्वाहा रुद्राय
19 रुद्रहूतय उदङ् त्वेव दक्षिणोन्नमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छतीति श्रुतेः।
अत्र सर्वे स्थोजनवचनात्पूर्वेषां ग्राकलानामस्थोजनं रौद्रत्वात्समस्म
समर्पणानन्तरमुदकोपस्पर्शनं त्यागानन्तरं चात्रापि होमाभावेपि त्या
गोभवत्येव। एषाहि तस्य देवस्य दिक्तस्यामेवेनमेतद्दिश्यप्रीणातीति
२५ रुद्रप्रीणानश्रवणात्। अत्र समस्थापि यथामंत्रं वर्णोत्यागः।।। ।।तर्दे
सउन्नरतेः ग्रालायाउदंचे निरस्यति। सः प्रतिप्रस्था तानमधर्मं समर्पि
तंसमंवेकं कतं ग्राकलं ग्रालायाउन्नरतउदंचउदगग्रं निरस्यतिनी १९
चैर्मो प्रहियति। तर्दे सउन्नरतेः ग्रालायाउदंचे निरस्यतीति श्रुतेः।।।
स्वाहा संज्योति षेत्यपयमन्यात्सिंचति धर्म्ये। स्वाहा संज्योतिषेति मंत्रे त्यागः

र्घ्यं घर्मसंवेष्टितन्मा ध्वस्कि न माऽस्यं उपयमन्यां स्रुक्। विश्रामिसिंचति। परीशा
साभ्यां घर्ममनुत्या घर्मदुघस्य रस्यायर्धोऽमुखं करोतीत्यर्थः। अथ महावी
रादुपयमन्यां प्रत्यानयति स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिषा ज्योतिरिति मन्त्रतः।
पूर्वमपो यया मन्या महावीरं प्रत्यानयतीत्युक्तं। अधुना महावीरादुपयमन्यां
प्रत्यानयति पश्चात्तु तिस्रिः पतीत्यर्थः॥ ॥ रौहिणौ जुहोति मन्त्रक्रमेणा
न्तरमिति यत्प्रागुक्तं तस्यायं मन्त्रक्रमः प्राग्घोमकालः इति कृत्वाहः केतु
नेति मन्त्रेणाद्वितीयं रौहिणं प्रातःकाले जुहोति। सायं वरात्रिः केतुनेति मं
त्रेण। अथ परौहिणौ जुहोतीत्यत्र विशेषः अवगन्तव्यः॥ त्याग अत्र प्रागुक्त
एव॥ ॥ उपक्रियैतानि च प्रहरन्ति मध्यमपरिधावुपक्षितानि निहिता
नियं च वैकंकतं चा कलानि प्रा त्वांतराद् वात्रावसरे आहवनीये प्रहरन्ति॥
॥ अग्निहोत्रावृता कृत्वा वाजिनवत् रहह ये तिम धुहुत मि ति। तदुपयमन्या
मानीतेन घर्ममग्निहोत्रावतां अग्निहोमवन्मन्त्रसहितं पातनादि इति कर्त्तव्य
ताद् कृत्वा वाजिनवत् सोपहवं मन्हूयं तिम धुहुत मि तिमंत्रेण। अत्र होम
मात्रमग्निहोत्रवत् कार्यं। न तु संवराव मननादिका सर्वेति कर्त्तव्यता। यदि त

२० यानि मनसम त विघ्नत हा। ग्निहोत्रं जुहुयात्स्वयमेवावस्थसूतमा। स्मा। नानकौं डिषाधि
नामयनवत्। अत्र त्वग्निहोत्रात्तु तोयमनोश्चैद्रव्यैर्जुहुयात्तेनावद्देवोक्तं। अत
स्तस्य द्रव्यस्य समिदाधानपूर्वकस्याहुतिद्वय होमः कर्त्तव्यः। न प्राचीनोह
दीचीनात्यन्यान्यंगानि। आय। अग्निपरोमा ह्नो रारात्र्ये माद्यजीदिति सायं
समिधमादधाति अग्निपरोमा रात्र्या अक्तोमाया होति प्रातरग्निर्ज्योति
र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वा
हेति प्रातः संस्थह होमं वाद्दति। एवमेव वाव स्त्रे पि। अतोऽग्निप्रातः
सूर्य ज्योतिषत्वेति मंत्रेण समिदाधानं। सूर्यो ज्योतिरिति मंत्रेण होमः
सजूरिति वा। सायं धर्मे वाग्निज्योतिषमिति समिदाधानं। अग्निर्ज्योति
६५ रिति सजूरिति वा सायंधवी[illegible]तिहोमः। पूर्वं निधानं। न गार्हपत्याविह्नतो
होष्यन्नित्युक्तत्वात्। न लौकिकं सुजराहुतिरिति। न दिक्षु वर्कं पनादिर्जुहुयात्
नेन होममात्रस्योक्तत्वात्। एवं समंत्रकमेवाग्निहोत्रवद्धोमं कुर्यादत्रस्यां
त्रेकां आव छ्छ स्येति कर्तव्यतावाचित्वात्। न ह्याव छ्छ स्यः क्वविद्दपिम २०
न्नरहितां क्रियामतिमिधत्ते। न पासतिसर्व। सज्योत्वेकारोप्यत्तयैवाव

तानुपहरन्यजुः स्रुचमेवेत्यत्रानुपहरन्यजुरित्याद्यवकाशं स्यात्तत्राव
जनेनैवार्थस्य सिद्धत्वात् उक्तं वा मैत्रावरुणं त्वां वृष्णा वच्छब्दो मैत्रीनिवर्त्तिपरो न म
वन्तीति गम्यते। अत एवाध्यंत्वं वसत्रे समंत्रकमेवाग्निहोत्रमुपदिष्टं अत्र
मंत्रकपक्षेपि प्राणरिहं स्वधायां यतित्यागः सायं घर्मायेद ममयद्गति। अत्राप
त्नवसत्रे तपादकृहीनात्मा पवैंवयोनिः पूर्वी वत्पुनराधानकहीता। यि
ऽपत्नावन्तादेघाम्नाहिताग्न्यवर्त्ता ह्याधानेवाए तैर्वयजुर्भिरित्याक्ता
चिनोति तस्येयैव समान्याच्छहियाहो सर्वत्र समंत्रकेपावच्छुछ प्रयो
गस्तूनाचेसमंत्रकमेवात्राग्निहोत्रं होतव्यमित्याभाति। वाजिनवादि
त्सुपद्वपर्वके। मन्हपितारस्तक्रमोपिववाजिनवदेवातेन होतत्रध
मुचुस्त्रप्रहोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीपजमानानामनेनैवक्रमेणासौ महवैभ
क्षणा। उभयतो वा यजमानो भक्षयति प्रथमउत्तमश्चेति। अस्मिन्पक्षेऽध्या
दावंते चान्तउपहवप्रार्थनं। अथ यजमानायघर्मोछिष्टं प्रयच्छति स उ
पहवैमिष्टा भक्षयति मधुहुतमित्यादि श्रुतेः। अस्यांश्रुतौ केवलस्य यजमा
नस्यैव भक्षोपामुक्तो। ह्त्विजो माखंवानरा नाः। अत्र छन्दोगसत्रे विशेषः। स

त्रेधेत्याध्यजमानाउपवद्धपधयित्वेरवापद्धानमिमिताएवकाहसर्वेष्वपद्धातेष्वेवमेव
२१ प्रापणाणंपरितितद्ध्यात्॥ ॥उत्क्षिप्यत्वेरेप्रहात्प्रोपयमनीनिदधाति। महानंतर
मध्वर्युरुपयमनीमुत्क्षिप्य त्वेरेप्रहात्स्याद्भिः होसयित्वा निदधाति। नावत्कोशिस्थ
पयति। अथ पद्दहि ताम्नः सिकताउपकीर्णाभवंति तन्मार्जयंतेय एवमाज्र्ये।
2 धीयेवंधुः सोत्रेतिश्रुतेः। के चिद्धमीर्त्विजाःसयजमानाः अत्रपवित्रेमीर्ज
यंतेइत्याहुः। तथाचापूर्वणीयव्यजे। उक्षिप्यत्वेरपवित्रेर्मार्जयंतइति। अप
वाऽन्याएवंणोक्षपपमनीप्रहासनमेवेततन्नानयप्रोयएवमार्जीणीयेवंधुः
सोत्रेतिवाक्यग्रोपातमार्जीणीयेचप्रहासनेपात्राणामेवाप्तिं। नर्त्विजा॥
अतउपयमनीप्रहासनमेकैवक्षसम्॥ ॥अत्रवोपश्रितप्रहरणं॥ अप
वोपश्रितप्रहरणंपरिधाकपश्रितानांपंचानांविकंकतशाकलानांप्रह
रणमाहवनीयेप्रहृतेपोत्रावासैरेभवति। नप्राक्। स्वरुणावापामंत्रेवध्क्ष
तत्वात्। अनुप्रहरनिशाकलानपोपसदाचरंतीतिश्रुतेः॥ ॥सर्वसा २१
धमानायानुवाच्ययति। ततोध्वर्युःसर्वसाधमानायमहावीरायानुवावनंका
रयतिहोत्रा। तत्रसर्वसाधमानायानप्रहिंत्येवोन्नाखंतरात्॥ ॥सर्वसाध

मानेभ्यः प्रत्येकं। एके आचार्याः प्र॰ साद्यमानेभ्योऽनुब्रूहीत्येवमनुवाचनं का
रयन्ति। प्र॰ साद्यमानेभ्यो महावीरादिपात्रेभ्य इत्यर्थः॥ सूयवसाद्भगवतो
त्युच्यमाने यवसोदकेधेन वेत्युपयच्छन्त्यके। एके आचार्याः सूयवसाद्भ
गवती हि भूया इत्यस्मिन्मन्त्रे वाक्ये होत्रोच्यमाने पच्यमाने यवसोदकेऽरणी
दकेधेन वेधर्मेदुघायै प्रयच्छन्ति घेनो रजेमहत्त्वाणापे प्रयच्छन्ति। पवस
त्राद्दुस्यणा वाचीत्रा ब्वावासन्टणे घा सो यव संन्याणमजुं नमित्यमरोकेः ए
कमहेलणाष्टिकं कश्यो वा॥ ॥ सर्वेमासंघां करोति। सर्वे सुपयमन्यादिधर्म
पात्रजातमासंघां करोति स्वसंपाउ यदि स्थापयतीति निदधातीत्यर्थः॥ ॥
ऋनीमनिनिमा महावीरं। तत्राभीमेमहिमेति मंत्रे पाचघ्नरणीयं महावीरमा
संवांनिदधाति। दूतराणि उपात्राणि नदृमी मिनि नतः ह्णांनि करणांद्वारे
[redacted]ह्वादनेवेति॥ ॥ सधुह्यसादनप्रोत्तणो खरस्कुणामपरखे[redacted]ह्रस्या
जिनाभ्का पत्रापासंदोनं। खरापीमांसिक तानां स्कुणामपरखे स्पद्र ह्रमाजि
नाभ्ये हयनूपापाश्रासंघांश्वा सादन प्रोह्तणो सर्वेद्धकवारमेव भवतः
प्रथमेप्रवर्ग्ये चरणे एवमथ नद्दत्यर्थः। न भवतिप्रवार्ग्ये वरणां। कृतः आ

स्तदुपकारकत्वात्॥ ॥ आवर्त्तिर्वा प्रधानकालत्वात्। वाशब्दः पूर्वोक्तनिरासे।
22 खराहनामसाहीन प्रोक्तणावोराव्रत्तिर्भवति प्रतिप्रवर्ग्यं चरेतां। न सकृदि
ति। कुतः प्रधानकालत्वात्। प्रधानकालीनं घर्मासादनं प्रोक्तणं च प्रधानस्यो
पकारकं भवति नान्यकालीनं प्रधानं वा त्राव्रत्या भवति। अतः प्रधानका
22 लत्वादासादन प्रोक्षणयोरपि प्रधानाव्रत्याव्रत्तिर्भवतीति युक्तमेवोक्तं। म्र्५
७॥ अपनुत्यायां प्रवंजनमेके समामनन्ति तत्र मीमांस[illegible]वदृप्रसा
हरुणस्याहपप्रवंज्या उपकारायय व्रूपं समविसर्षिते उदितानुदित
उदितेवा प्रातःसंगवे मध्यंदिने वा पच्यमाने स्तु नत्याग्नी ध्रागारे प्रव
ज्यः सकृदेव प्रवर्ज्यः इति विशापनेनान्येनान्यो यस्ये हि: प्रवंजने विकल्प
इति॥ ८॥ उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं॥ उपसदन्ते उपसत्समाप्तौ
प्रवर्ग्योत्सादनं भवति। प्रवर्ग्योत्सादनामिति संज्ञा सव्यवहारार्था सर्वे हुतो
पयह हवे वा पूर्वस्त्रोवा प्रावर्ग्यं यस्य हैः समस्य प्रवर्ग्यस्योत्सादयतीति स्फोतः
॥ ॥ अंतः पात्येयपरिघर्म निधानपदाहित्यानां निहत्यो छिपरवार्ह निदधा 22
तीति सूत्रार्थः। तत्रांतः पात्ये अंतः पात्यसमीपे वेदिमध्ये यपरिघर्म्य

उपयमन्यादिसर्वं घर्मपात्रजातं निधायोच्छिष्टखरं गत्वा तामधाद्दक्षिणो-
ननिर्हृत्य दक्षिणेन द्वारेणानिष्काश्यान्तःपात्यसमीपेसादितपात्रेभ्योऽद
क्षिणामेवनिदधाति । ततस्त्वे समाहायास्तेत्राज्ञालामन्तवै धूपसमापनी
तिश्रुतेः ॥ ॥ आहवनीये त्रीञ्छालाकाञ्जुहोति प्रहीप्याग्निध्रोधारयति
त्रानस्त्रिपवाध्वनिलोमंप्रमाणोऽस्तु ॥ ततश्चाग्नीध्रश्चाहवनीयेऽग्नौ त्रीञ्छा
लाकाञ्जुहोत्यप्रदीप्य प्रज्वाल्य प्रज्वाल्य त्रानन्दिपद्दवाध्वनिलोमंप्र
ले ८ माणोसुयजमानस्य [illegible] खमुखमात्रनाभिमात्रञ्चानुमात्रप्रमाणोस्तु तान्प्र
दीप्य च्छालाकान्धारयति ॥ ॥ चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति यातेघर्मदिव्या
शुगिति प्रतिमन्त्रं । अथ ध्रुवराज्यं स्रुच्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेन चतुर्गृ
हीतेनाभिजुहोति तेषां प्रदीप्तानां शलाकानामुपरि जुहोति यातेघर्म
दिव्याशुगित्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं एकमेव चतुर्गृहीतं विभज्य त्रिषु
पिञ्जलाकेषु जुहोतीत्यर्थः । शलाकानां समूहः शालाकः । तेनतिसृभिः
शलाकैरेकःशालाकोभवति । एवंविधान्त्रीञ्छालाकाञ्जुहत्सु गृहीत्वा
तेषांमध्य एकं शालाकं शालाद्वार्येऽग्नौ प्रहीप्याग्नीध्रो गुरवमन्त्रेआह

वनीयस्योपरि धारयति। अध्वर्युश्च चतुर्गृहीतं ततो यो ऽन्तस्मिन्नाके प्रदीप्ते
जुहोति पाते घर्म दिव्यं शुगिति मंत्रेण। अत्र जुहोतित्वेपि सामर्थ्यान्निष्टप्ते
२३ वहोतव्यं। ततस्तेजस्त्वात्सा कमाह वनीयमध्य एव प्रक्षिपति। ततो द्वितीयं
ज्वालालोकं प्रदीप्याग्नावायजमानस्य नाभिदघ्ने अधाहवनीयस्योपरि धार
23 यित्वा अध्वर्युर्यो ते घर्मान्तरिक्षे इति मंत्रेण तत्पेयज्जुहोति। ततस्त्वाग्नीध्रस्तं
ज्वालालोकमाहवनीये प्रक्षिपति। अथाग्नीध्र आहवनीये ऽश्रीच्छाकोलो ऽनुपक्र
स्यपते ते धामेक ऋजुज्वलस्य मुखे दघ्ने धारयमाणो जुहोति। नो प्रकृत्य पाते
घर्म दिव्या शुगिति मंत्रेण ४ अथ द्वितीयमुज्ज्वलस्य नाभिदघ्ने धारयमाणो
जुहोतीति प्रकृत्य पाते घर्मान्तरिक्षे शुगिति मंत्रेण॥ ॥ अथ पत्नीपभुय
विशय॥ ॥ तृतीयं ज्वालालोकमग्नीध्रः प्रदीप्य जानुमात्रे धृत मध्वर्युराहवनी
ये प्रास्य प्रक्षिप्य ततः उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं तत्रैव जुहोति। अथ पत्नीयम
न्वाधायतस्मिन्नाशोतो जुहोतीति प्रकृत्य पाते घर्मे पृथिव्यां शुगिति मंत्रेण
सत्रीय वेदानविधानात्पूर्वो होमो ति घनाकर्तव्यो॥ ॥ तत्र स्यात्वेतिनि 23
धामगोपुरस्तात्पत्नीमंतर्द्धायाहिमानेन रमध्वर्युः पुरस्ताद्योपलीम

तद्धोयवत्सीमसेद्धत्वालापांनिष्क्रमणंकरोति। अप्रणीयनिष्क्रामति हस्तस्य
त्वेनिष्क्रन्तोपत्नीतद्धीनेशालावांतरान्।। ।।सामप्रेष्यत्यवभृथपवत।। ततो
ध्वर्युः प्रस्तोतारंप्रतिसामप्रेष्यतिअवभृथपवक्ष्यपणावावभृत्यप्रेषणा
नुक्तमायवृहीतिवेतिअत्रापिपुनः क्रन्तेः। देवं शानः अवभृथपवदिस्य
नुवर्त्तीतिनात्रापिप्रपमेनापात्यदेन्होसामप्रेषणांततोव्यध्वेअद्धमार्गोत्
नउत्सादनदेत्रोइति।। ।।निधनंच।। निधनमप्यवभृथपवद्भवति। सर्वे ६
निधनमुपयंतीत्यर्थः। चकारादारतनमायत्योत्सादनदेशंगच्छंतीत्येत
दपवभृथपवद्भुतिः।। ।।उत्सादनदेशंगच्छंति। सामगानानंतरमुत्सादनदे
शंप्रतिसर्वेगच्छंति। उत्सादनंमहावीरादीनांपरित्यागः। सयत्रविहितः क्र
तोपरिष्ठंदेवात्र्यन्यत्रवासउत्सादनदेशः परिष्ठंहादिस्तंप्रतिगच्छंती
त्यर्थः। तंवैपरिष्ठंदमुत्साद्यपेतिक्रन्तेः ।।अनानाउत्तरवेदिं। वेनिसामर्थ्या
दष्टव्यां। अनग्नोअग्निरहितेअनग्निचित्यपक्षेउत्तरवेदिंप्रतिवागच्छंति।
उत्तरवेदादेवोत्साद्यपेदिनिष्क्रन्तेः। अग्नोतुप्रागुक्तमेवाग्नोपरिष्ठंदेवे
ति। क्रन्तावपितद्योनंतंवैपरिष्ठंदउत्साद्यपेदग्नोत्वेवोत्साद्यपेदिति। अ

नाग्निचित्पोर्यितं चैव परिष्यंद उत्तरादग्ने र्होतात्वे वोत्तरादग्ने दिति। अनग्निचित्वे त्वपि
२५ तं चैव परिष्यंद उत्तरादग्नेरुत्तरवेदौ त्वे वोत्तरादग्ने दिति। अतश्चोभयत्र विकल्पः।
परिष्यं होत्रीयः जलपरिवतो निर्जलः प्रस्तः॥ ॥त्रिः परिषिच्य विक्रंदद्दिति।
ततउत्तरादग्न हस्त्रौ सामगानामेतरं तमुत्तरात् तदग्नौ अग्निमुत्तरवेदिं वा विक्र
25 ददिति मंत्रे त्रा त्रिः परिषिच्य त्रिवारं परितो जलमेकं कृत्वा वल्मपमातां करो
तीति सिंबंधः। अत्रापस्तंब विशेषः। अपां मध्य उद्वासयेन्न होत्रीये वोद्वासये
त्रेप परिषिंचेददिति। तेन परिष्यंदस्य परिषेकोनमवंति स्वतएव स्याहि वैष्टित
त्वादिति। मश्रत्र मेता वा मंत्रक्रमेता वोत्तरादग्ने हस्त्रां परिषिंचति ने हानी। स्वश्रु
तौ तत्रैव विधानात्। तमवसारं पुतः स्तपमेवव स्पति सत्रकारेत्र वा परिषे
चनमिति। अतस्तद्देवावधार्यते श्रुति निरुक्तत्वात्॥ ॥नाभि स्पृत्रां प्रवृजनी
यं निदधाति चतुः स्त्रक्तिरिति। अथ पुनरुत्तरवेदा उत्तरादग्नय द्वे प्रथमं महा
वीरं नाभिस्पृत्रां नाभिस्पृवं निदधाति। नाभेः पुरस्ताच्चतुः स्त्रक्तिं नाभिरिति
मंत्रेण। उत्तरनाभ्यासं स्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्तरादयतो निक्षिप्य चतुः स्त्रक्ति प्र २ २५
रिति श्रुतेः॥ प्राचावितरौ उत्तरौ महावीरौ प्रांचौ पूर्वस्मादिति महावीरात् प्रांचौ

प्रावृत्त स्थौ वनिदधाति। एवमित्तरौ प्राचर्ये वितिश्रुतेः॥ ॥ उपयमनीयांचत्तरेण॥ उ
पयमनीयां महावीरघट्टनावसरे परिप्रोक्षितां सर्वदं मकाग्न्महावीरेत्यः प्राचीपुर
स्तात्तरेण निदधाति। पुरस्तादुपयमनीयां सर्वदमितिश्रुतेः। अग्नू[illegible]रेणमिति वली तू ३
दितरौ महावीरौ चतुःस्रक्तिरिति मंत्रेण मा हयेदिति लभ्यते॥ ॥ परीशासा
वभितः। परीशासौ महावीरादिकमभितश्रासादयति। नदितितः। परीशासा
विति श्रुतेः॥ ॥ रौहिणहवन्यौ चावकूपवाह्ये। रौहिणहवन्यौ स्रुचौ वकारात्ते
ववाह्ये परीशासाभ्यां बहिः पूर्वे। अवकूपे चायं परीशासायेत्तू पानीचे किंवा।
पश्चादपस्जे। अभितश्रासादयति। अभितः परौहिणहवन्यौ स्रुचावि
तिश्रुतेः॥ ॥ अग्निमुत्तरतः॥ अग्निरौहिणहवन्योरुत्तरतः सादयति। उत्त
रतो ग्निमिति श्रुतेः॥ ॥ आसंदी दक्षिणतः॥ रौहिणहवन्योरेव दक्षिणतः
सम्राडासंदीमासादयति। दक्षिणतः सम्राडासंदीमिति श्रुतेः॥ कृष्णाजिन
मुत्तरतः। अग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनमासादयति। उत्तरतः कृष्णाजिनमिति
श्रुतेः॥ सर्वतो धाविचाणि। आसादितया गो[illegible]पेत्यपसर्वतो धवित्राण्या ण्य २
सादयति। दक्षिणतः पश्चादुत्तर[illegible]के के। सर्वतो धवित्राणीति श्रुतेः।

श्रि १

२५ पादेधीध्मा। परिधीनयिवकाराद्दक्षिणतापेस्तपा आसादयति पवित्रवन्तमालं
25 तरांतम्॥ स्त्रुसंहानंवेदस्युपयमन्यामाधापयश्चात्। आसादिनवात्रगणास्य
पश्चादुपयमनीश्रवेप्राधुगन्यमासादयति किंकृत्वा स्रुसंहानंवेदंचतस्या
माधायनमध्येकृत्वाश्रुथेत स्रुसंहानमुपयमन्यामाधापयाय आज्या
चीमासादयतीतिश्रुतेः॥ ॥पिन्वमेनेचामिनोदंडं। पिन्वनेचचकारान्यश्चा
दुपयमनीपुरस्तात्स्यपश्चात्तस्यादंडमभिनोदक्षिणोत्तरे आसादयति। तद
भितः पिन्वनेइतिश्रुतेः॥ ॥स्त्रुचामपृषंपश्चात्। पिन्वनयोः पश्चात्स्त्रुचाम
पृषंसादयति। दक्षिणानास्त्रुचां॥ उत्तरतोमपृषमिति। पश्चात्स्त्रुचामपृ
षमितिश्रुतेः॥ ॥रौहिणकपालेवा॥ स्त्रुचामपृषयोऽन्वकासत्याश्चा
द्रौहिणकपाले आसादयति। पश्चाद्रौहिणकपालेइतिश्रुतेः॥ ॥षष्ठी
वातेहिणकपालयोश्चकारात्पश्चात्षष्ठी आसादयति। पश्चात्षष्ठीइति
श्रुतेः॥ ॥मध्येन्यत॥ अन्यदपिधर्मोपयुज्यंपस्त्रवमोजकूर्चादितन्म २५
ध्ये आसादितपात्राणांमध्ये आसादयति॥ ॥स्वरुउत्तरतः। सर्वपात्रा
णामुत्तरतः प्रवरणीयोस्वरुवासादयति॥ उत्तरतः स्वरो प्रवरणीयोतदि

तयोरापतनमिति श्रुतेः॥ ॥ दक्षिणतो मार्जालीयदेशे वा बर्हिर्वेद्याः छिद्य खरं मा
र्जालीयदेशे। मार्जालीयाधिष्ण्यस्थानस्य दक्षिणतो बर्हिर्वेदेर्बहिर्भागे ऽ छिद्य
खरमासादयति। दक्षिणतो मार्जालीयं तच्छिन्नस्थापनमिति श्रुतेः। ननु आ
ग्नीध्राद्दक्षिणतः संप्रतिवेद्यंते दक्षिणतस्तु खो मार्जालीयमिति वेद्यंत एव मा
र्जालीयस्य विधानान्मार्जालीयं दक्षिणतस्तस्य त्वावर्तेन बर्हिर्वेदित्वासिद्धेर्ब
र्बहिर्वेदीति। सत्यं। अत एव वेद्यंतसंश्लिष्टं न भवतीति प्रतीयते। अत
एव सत्रकारेणासंश्लिष्टो विहितो ऽन्तः। संवृतिसंनिहितेनासंश्लिष्टमिति। अत
एव महाव्रते छंदोगसूत्रे ऽपि दक्षिणतो वर्मणा त्वत्रापि स्व मार्जालीयं दक्षिणा
वांतर्वेधवस्थानमुक्तं। मार्जालीयं दक्षिणतोऽन्तर्वेदि आग्नीध्रीयं बर्हिर्वेदि
श्च इति॥ आसेचनवंति पयसः पात्राणि घर्मैतत्त इति। आसेचनवंतीति ग
र्तयुक्तानि सर्वपात्राणि घर्मैतत्त इति मंत्रेण पयसः करयति पयसा पूरय
तीत्यर्थः। तृतीयार्थे षष्ठी। अथास्मिन्पय आनयति घर्मैतत्त इति श्रुतेः। महा
वीरत्रयं द्वे पित्वने उपयमनी स्रुव श्रोतानि ससा। प्रत्येकं मंत्रः। शेषं व्रत
मिश्रे दक्षिणतः पयः प्रयच्छति। ग्रीष्मं पयः ग्रीष्मं व्रतमिश्रं कृत्वा दक्षिणतः पयः प्र

पश्यति। सवेन सर्वमिवानयेदिति प्रकृत्याऽऽहवा मयो वा यदि शिनछितास्मिन्नयग
२६ हे यजमानाय व्रतमत्युसिध्यप्रयच्छतीति श्रुतेः। अतश्चतुर्थमध्ये व्रतस्य प्र
सेयोन व्रतमध्ये नोपवस्येत्। अर्द्धवा अर्द्धो हेति यायेन बंडुवा यवः यदि नोप
ऊं ४ सौ यमिति॥ ॥ प्रवर्ग्ये च के साग्निके सोमे व्रतं प्रागेव सकलं प्रवर्ग्येदत्तेर्वे
त्सर्वं वाग्ना वितिउक्तेः। तदा केवलं प्रवर्ग्यो। साहनेयपः शोषं यजमानाय प्र
26 युति व्रतकाल एव॥ ॥ अत्रवा यत्रिवेदं नामन्त्रकमेणाचेति पत्न्युपरि उक्तं ना
स्पाय मवसरो त्रावसरे प्राप्यादिषेचनं अचिक्रदद्वित्ति मन्त्रेणात्रिर्भवति। अत्र
त्रैव क्ष्णतो याम्नात्॥ अपि नमहि १ परिषिंचतीति मन्त्र पाठक्रमेण ग्यत्रैव
भवति तस्माद्धात्राष्ट्रोव धारणो। अग्ने वपरिषेचनं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥वा
र्षाहरे प्राह्णो त्रीयेसाम नीगायेति प्रेष्यति॥ ततो ध्रुवौ वार्षाहरे प्राह्णो त्रीयेसा
मनीगायेति प्रस्तोतारं प्रेष्यति। पघश्चत्रतमेणाप्रेषउक्तेः। तथापि प्रेषप्रेषा
र्थयोरानंतर्यानुमहापमेदेनैव देयः। वार्षाहरं साम गायेति तदानानन्तर २६
मिष्टाहोत्रियं साम गायेति। अत्र एव क्ष्मतानुक्तं। अथवा हवा वार्षाहरं साम
गायेतीति॥ वात्वाजेमार्जयंते सपत्नीकाः सुमित्रि यान इति। ततः सपत्नी

कारुत्विग्यजमानाः सुमित्रियान इति मंत्रेणाचान्ता आत्मानं मार्जयंते ॥ अपवा
न्त्वा आत्मानं मार्जयंते सुमित्रिया न इति अनेन मंत्रेणांजलिना अप उपाचनित दुर्मित्रिया
इति प्रत्यक्त्यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिंचेदित्येतत् सौत्रामण्या
वभृथ इति पवित्रमपि तत्र कृतानाकपमप्यनोपानिवद्ध मिति न ज्ञायते । अत्र
मंत्रलिंगाद् हि मार्जनं । पत्न्या अपि मार्जनं मंत्रपाठो भवत्येव । कश्चित्तु
पत्न्या मितिपत्न्य द्रजाजानपत्नी चगार्हपत्ये पन्नमीमिति ॥ ॥उदुत्यमित्य
नूक्रामत्युत्तरपर्वार्द्ध ॥ ततउद्वयमित्यनेन मंत्रेणोत्तरपूर्वार्द्धमैन्द्राग्नीं दि
शं प्रत्युत्क्राम निउत्कृष्य ति । वलेखे सति तदृक्समभवे प्रागुदङ्निर्वा हृद्दिलेखा
भावे तत्वनाद्दरएव । अग्न्युपसंवर्गोपपद्यते तामवराया हवाग्निः तस्मा
त्वे हाहवनीयाहीनो संसर्ग स्त ह्यूह्यूर्यासतो पाभावे प्राप श्चित्तस्याभाद
र हद्दयासंतो पेउ अग्न्युपसंवेगोपापाकपासः पुरोडाशो भवति । दक्षाभ्या
न्तो अग्नये संवर्गाय स्वाहेत्याकुनिर्वासंसर्गकाल एव अत्र कात्यकैविद्यो
षः । पस्याग्निपपरे पुरस्तौ चान्यपाज येदन्य स्यवाग्नि यजेनाग्न्युपसंव
र्गायापाकयालमिति । अग्न्ये पमते वैष्णुताश्चेतां चेद्यदि विष्णुताग्निः

विघुत्रं । वं यि नो ग्ने गार्हपत्या ये नां संसर्गो स्त य हृद्विले वि स्त ति अग्नये भूमते
ष्टाकपालो ऽन्वाख्यावाहुतिर्वा ॥ इद वविसेवा भावचे नाद एव ॥ अग्ने येभु
२७ चयेभु च्याय तनान्वेतं चय घ घ भुच्याय तनाद नेरग्नीनां संसर्गः नव्ह स्नयिभु
चये ष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । असंभवे आहुतिर्वा । अशुचिः अयवित्रं
27 वं डा ला दिग्रहमायतने ल्ला नं चय स्यासा व भुच्याय तनाः अन्नाना द्दोतभव
तिभक्ता तावयठितजेहा नमः श्रौ सायतनघ्ना स्त गो । तदा कुर्य स्नु गार्हपत्याहव
नीयो मिथ्या संसृज्येयातां कानत्र प्रायश्चित्तिरिति । निसैग्नये । वीतये ष्टाक
पालं पुरोडाशं निर्वपेन्नात्र प्रायश्चित्तिर्यस्य सर्व एवाग्नयो मिथः संसृ
ज्येरन्का तत्र प्रायश्चित्तिः सो ग्नये ह्याम वते इति । यस्याग्नयो दिव्येनाग्नि
ना संसृज्येरन्गो ग्नये ऽप्सुमते ष्टाकपालमिति । भार्या गोत्रजनमलजननतेमा
ॐ४ हतेन्नयो ष्टाकपालं निर्वपेत्सत्वा सु भार्या पीसु स्त्री व गोत्र वाजमलजनन तेप
मय वसवे सति माहतेन्नयो ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत । भार्या वाः सुद्धे २७
ऊजनीये हनि श्राद्धान्वा रे म गो या पर्व वं कं ना च्य य रिमा णा स्त्रे द्वादश धर्मा
भवंति । गेहदाहे वा ग्नये ह्याम नतेपुरोडाशः ॥ गेहंगरेहं यजमानस्य [redacted] महे

नेर

निवासगृहद्वाराहिगतिगृहद्वाराद्देवायतनेष्टामचजेष्टाकपालपुरोडाशो भवति
तथा च लौगाक्षिः। अग्न्यागारेषु द्वाघेष्वन्यैर्वा न येष्टामावास्यकयात्वं निर्वपे पुर
दिति। अत्र नैमित्तिके कर्मण्यग्निहोत्रहृत्स्विप्रक्रमासंगमत्तः। स्वामिनि प्रोषितेपि
कार्यात्। अन्यत्स्वजनमध्ये जननेष्विग्रहद्वाराहे प्यग्निहोत्रोऽनेगमतः। स्वाम्यागमन
पर्यन्तं मुक्तव्यस्त्वयां तथा च त्रिकांडमंडने ॥ नैमित्तिकाः सुजातेष्विगृहद्वा
द्वाप्येषु वै काः। स्वाम्यागमनपर्यन्तमुक्ते व वा घृतेनैवमनद्वानेने नापेपत्नी
पेहनि। अथ धारमंत्तापापर्वक ॥ कार्याः नतः काले। कदुत्का कौमार्यैः।
कर्मनह गाग्न्युपुरुषसंबंधिस्तु पर्यायतेत। का सन्तानमव नियन्त्रणो गृह
दैन्ये स्नामवनदूतित्। अथ यत्रोत्पायचतुर्दश्यां दर्शोद्धा पर्व सुदूरणा।
युपक्रमेतत्ते प्रातरमावास्यायानुदिने सान्ता व्यर्द्धैः पूर्वपुप्रक्रमेत्तते
दृहभावनुदर्शी सदृशावा सुरसा। न दृष्टे दृ पैजा नेहविर्नि वापा। अग्राकृत्ते
प्रायश्चित्तं ग्रामाह। वं द्रमसाय्युदित। अमावास्यापूर्वस्तात्। दृतः स्यात्। अमा
मावास्यायां भवे। अमावास्यश्चेष्टिसंतककमेरााध्या घृपुरस्तान्य
र्वस्य दिशि वे द्रमसाग्नु हितचे दरााहृपे कृते सजितद्धृपजमानः स्यां नो १

सुदीपचे

मारुतः क्रयत्र क्रयणे मध्ये दृष्ट्वा स्यावर्त्तनेन स्वर्गमेदेमरुद्भ्यः स्वाहेति मैत्रः
न्नारस्मिंस्ता प्यमानो गोः पयसो वसेकानंतरं यानत्रंत एकाजायतेसासा
२२ रः जाषेनो ध्यनेनतत्र आरम्य आगाहवनीयहरणा ड्वेदे मित्राय स्वाहेति॥
वायव्यो क्रियमाणः हरणाहारम्य प्राग्घोमात् द्वेदे वायवे स्वाहेति। अग्नेया
28 हूयमानः। हूयमाने मे देंगनये स्वाहेति। वाग्युक्तः। होमादूर्ध्वं प्रामुनघे (?)
मो ड्वेदे वाचे स्वाहेति॥ एताः सन्ध्युहीते रात्रुतिः॥ ॥ सविता प्रथमेहनि
तित्र प्रत्यहं। सविता प्रथमे हन्नित्येत द्विहितानां केकाद्रुतिः प्रत्यहं च कार
जुह्येति सन्ध्युहीत्ते नैवा न पाचोक्तं सर्वानुक्रमणाय॥ सविता ता प्रथमे
हन्यहं क्रमेतोमि। ततश्चाय मर्थः॥ प्रथमेहन्प्रथमेहनि घर्मे ने दे सविताप्रा
प्ति तदेवताए वमेव सर्वत्र कोषु योजना। तेन सवित्रे स्वाहे स्याद्रुतिहो
मः एवं द्वितीयेहनि घर्मे मे दे नग्नी देवता। अग्नये स्वाहेति। ततो पेवाप्यवे।
चतुर्थे आदित्यायां। पं चमे चंद्रमसो षष्ठे ऋतवे। सप्तमे मरुद्भ्यः। अष्टमेव २२
हस्पतये। नवमे मित्राय। दशमे वरुणाय। एकादशे इंद्राय। द्वादशे विश्व
भ्यो देवेभ्य इति। उपसत्सु वक्तव्येति। आद्रुतयः पुनः पुनरादितः आरभ्या

हं.२

र तदेव पर्वदिने कृतेन मेव व्रतेन भोजनं न यस्य सततं हुतः एवंविधः स्यात् तस्मिन्नदिने पुनर्व्रतम
शनं न कुर्यादित्यर्थः सपवर्ग होत ॥ हविरप्युदि पास्वतां तमेव तदेव वत्सनाच पीय स्येत्यु
रिति श्रुतेः चंद्रमसामप्युदितः स्यात्काले पर्व्वमापतत् स्थाल्यां चरुं प्रतिनस्य नेत्रप्रापिक ता न
अभिहुतेह विष्यत नन्निहते विशेषस्य स्य मागत्या निहते व्रताण कोविति तत्र निर्वा
पात्माक जाते पर्वेन्द्रे नपदर्शनं आसादित पात्रणामुत्तमैः वत्सापाकरणादेः पुन
र्विधानात् पिंडपितृयज्ञस्य कृतस्याग्नेः सौपवसं तत्र उपनेत होषामोष्यस्कासे द्वितीये
ये हनि पिंडपितृयज्ञश्च त्यक्तु कुर्यात् दर्शहविः पाकं नवनिर्वाप्यात् यस्यैवं स्यात्
तेनः संवत्सरं स्यादिति तन्न हविस्तेन वनेहविषायुः करिष्यमाण स्यमाणपर्यासो
वनयायजमानो न्वकर्ता अपप्राङि वोदङ्गुत्क्रामस्कठं यं तसम स्यरीतिश्रुतेः अ
नेपस्मनसे धायीतिसमिधमाधायाहवनीये स्यादधातिसमिदसीति ततो यजमाने
उत्तरपूर्वार्द्धदेशादनपेक्षमभ्याहवसोकेनमक्रवेवशाखामाप्य एधोसीतिमंत्रेणाप्रा
देशमात्रीमेकां समिधं हस्तेनादायाहवनीये ऽभ्यादधातिसमिदसीतिमंत्रेण अनपे
क्षमेसाहवनीये समिधमभ्यादधातिसमिदसीत्यादि श्रुतेः पत्नीवगार्हपत्ये तन्
स्थी पत्नीव तत्सीममंत्रकमेव गार्हपत्येन्स पिधमादधाति शाखांतरात् प्रवंजन
नीयोणतमानो व्रतरोदहाति ततोयजमानः प्रयुंजनीयो शानमानो रजनमपुवर्ण
पयोव्रतस्तसोदहाति अथातो दक्षिणानामवपुवर्णा ॥ हिरण्यं ॥ शानमानं व्रत

तोऽरहतीति श्रुतेः धर्मदुघामधुक्षेव रहतीति शेषः अथ येषा धर्म्मदुघा नाय धुक्षेव रहती
२९ ति श्रुतेः यजमानव्रतदुघाऽभिहोत्रे यजमानव्रतं दोग्धा होत्रे रदान अथैषा यजमानस्य व्रत
दुघा नाऽभिहोत्रे रहतीति श्रुतेः सव्रतदुघामिति सिद्धे यजमानगृहणां सानुकरणामा
त्रे पत्न्याउमाये पत्न्या व्रतदुघामुद्धत्ये यद्दघात् य यघुन्वात्रेदीति सत्रे एकवचनं तथापि
29/1 त्रिभ्यो विहते अथ येषा पत्नेव्रतदुघात्मुद्धतन्यो रहतीति श्रुतौ बहुवचनश्रुतेः
अमीधेजे अजामयी धेरध्याभासांतराल अथ धर्ममेदेप्रायश्चित्तमाह धर्ममेद
प्रयोगते धर्मस्य भेदे पाठनेयथोक्तं प्रायश्चित्तेन याभवतीसर्थः श्चिंका रक्तं मभिन्ने
मिमिति यत्नेव विदभिश्चियद्दति आप्यो मेत्राप्यों भिन्न स्पाभिमर्शनं परमेष्ठा दिव
नुहियत्र प्राह तिहेमस्य उक्त स्याय त्रेप्रसक्तो विशेषविधानार्थः नमेव विशेषमाह
उरवाव भ्रान्यं कुर्यात् उरवाव दीति मंत्र हि न क्रियामात्रे रण्यं कुर्यात् प्रायश्चित्तेत
मांकेन नंरं संग्राममहावीरमुपशयांच विक्षाम्यपामरतासहवं राज्यत स्मी मस्तस्त्रीरकर
णमज्ञाय यसा पसेकोनयुत्साहनार्थं कुर्यात् अत्रापि हि श्रूयते अपंतं वा पश
यां वपि स्त्रामानो धामरत सदेसुजाव जाव रोत्सावजाय वसूत्साहनार्थमिति अभि
नेन्नवरेन अभिन्नेन अभ्य येनेश्नस्योहितोपन्नतीयमहावीर योर्य धर्मेत नमेन
द्वेन्नवरेस्यचरणं कुर्यात् नत्तनेन स्माहनार्थं निदधात् अथ पठपशपयोर्देह राम
स्यानेन प्रवरेदिति श्रुतेः स्वाहा मारोमयः सादिपत्तिं दुस्य इतिप्रयोगो हन्ति पाघामुत्र २९

वर्त्तयेत्। ततश्चायं क्रमः। आज्यसंस्कारः। वहरणायेत्याहवनीये व्रतग्रहणाख्या
हुतिः वाचनं वा। अतः परं सर्वमध्वर्युः करोति। अह्नामिमर्ह मिथक्रमे विवि-
तिसुम्याम नतस्याभिमन्त्रणं। आज्यसंस्कारः पात्रेष्वर यास मित्युपूर्वकं पयरमे
ष्याः विचतुर्गृहीतं गृहीत्वा हुतिहोमः। ततः स्वाहा प्राणेभ्य इत्येकां पर्णाहुतिं
पृथिव्यै स्वाहेत्याद्यास्विष्टकृतः सप्तदश हुत्वा मनसः काममिति द्वाविंशतित
मो पुनः पर्णाहुतिः। ततः प्रजापतिः संभ्रियमाण इत्याहि नाम्निका। ततः सवि
ता प्रथमेऽहन्नित्याह्निका। ततो मनस्य महावीरस्य पेषणं। उपयाम्य पाया
श्वपेषणं। अन्वयामस्तनयोः पिबयोः संसर्गः। तत्र इमा महावीरस्य कराणा
मिमन्त्रणमप्लवनघ पन प्रर्द नोद्धरयावसेचना निष्कृत्वा तेन तत्र
ह ६ दनार्थं निदध्यात्॥ उपयमनपयोरकेन दद्धेन प्रवर्ग्य चरणं कुर्यात्॥ नात्रा
तः पात्रे संमार्जनस्थापना द्विस्त्र विहितत्वात्। घर्मादेनी सापहरा होतुका
रै ३ लाकृत्या धर्मं पूर्वकं पुनरनुत्यादश मुखा दनार्थं कर्तव्यं। उपयमापयोर्दद्धेन
प्रवरणामिति पित्वा नरोहिता कपाल मे देकाला हुति वाचने॥ मन्त्रक्षे
नाभिमर्शनवत् स्त्रिंशत् द्वौ मो॥ मिन्तमुपयाप्यपाय पिष्टान्य महासहासहस्र

समकरणादिष्वाजावयोर्वसेकांतेऽसौकुर्वीदिति। अथप्रवार्यस्याधिकारिणमा
२९ ह॥ अथवकारयस्यप्रव्रज्यति॥ अचकावावाचनार्हेवकाङ्क्षी ज्ञानः प्रियो नृवा
नो वा तस्य प्रव्रज्या अथवर्ण्यं कुर्यात्॥ तेन सर्वस्माद्व प्रव्रज्या। सर्वेच प्रकर्षा
नेत्सर्वस्मादेवसर्वकारणीवीति येत्वेवज्ञानस्तस्य प्रव्रज्या यो वा स्वप्रियस्या
घोवान्नस्यानोन्नकेनैनं प्राप्नुयादिति ज्ञातीवैज्ञायपरंपरयोत्तमकुलत्वेन प्रि
29/2 यो वध्यभागः। अनन्यानोविद्यायां। कृतेनास्मादिकं शिष्यानवयितुं समर्थः॥
॥ न प्रथमयज्ञे॥ प्रथमयज्ञश्चैनाग्निष्टोमस्यानिरात्रस्य वा प्रथमः प्रयो-
गो निधीयते॥ तस्मिन प्रव्रज्यात्प्रवार्येन कुर्यात्॥ तेन प्रथमयज्ञे प्रव्रज्या
दिति भक्तेः। द्वितीयेचैवतत्तेपेचेतिच। विकल्पेन प्रथमयज्ञेपि प्रवर्ग्यो
मवतिश्राखोनराज॥ प्रथमयज्ञे त्वेक इति॥ तथाग्निष्टोमेप्रवर्ग्यक्का
तिते त्तिरीयोतवदिनावद्धितोयादिप्रयोगविषयं कल्प्यते ततः प्रतिषेधा
भावत्पूर्ववचनेनवसिद्धविधानानर्थक्यात्वान्न। तस्मादाद्यप्रयोगविषयमे २९
वैतत्प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं। तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगोविकल्पः स
र्ववशिष्ठतोवचनांतरवत्त्वात्॥ कामंउपोन्स्वानः स्यान स्याप्रवर्ज्या

दितितेनाग्निष्टोमाप्रथमप्रयोगेनुष्ठानस्यानित्यं प्रयोगः। अन्ये सोनित्यम
प्रयोगाश्च्रतिरात्रप्रथमाहादेतु सर्वेषामप्रयोगएव। प्रतिप्रसवाभावात्। अवि
हितत्वात्तिरात्रस्यापियाज्ञिकाः प्रथमाहारः। नूणखांनरोतस्मात्प्रथमंयज
मानोतिरात्रेणायजेतेति किंचित्व तिरात्रेनिषेधः प्रतिप्रसवाभावात्। अ
ग्निष्टोमोविधिरित्येवमेवविकल्पमाहुः। शांखायनेपि। अप्रवर्ग्यः प्रथम
यज्ञोविकल्पः श्नो। त्रिपत्येति। तथा सहस्रे प्रवृञ्ज्यात्सर्ववेदसे प्रवृञ्ज्याद्विश्व
जितिसर्वपृष्ठे प्रवृञ्ज्याद्वाजपेयेराजसूये प्रवृञ्ज्या सूत्रे प्रवृञ्ज्यात्सर्ववेसत्रा
६ सर्वमेवएतान्यस्य प्रवर्जनान्यतोनान्यवेति यते॥ अप्रमुगमपहेव्य
षै ६ वेविधेवक्ष्यतिरश्चि। सवाएष्ठन सर्वस्येव अहीनव्यः सहस्रे महीनव्यद्वा
दितत्रहिसत्रिनेसत्रत्रहसर्ववेदसवाजपेयराजसूयविश्वजित्सर्वपृष्ठे
षुनहरामवकाश्यपश्चदिति। एवमन्यापि कर्त्तव्या। सर्वसहस्रादिषु प्रवृञ्ज्या
द्वकाश्यपश्चदिति तेनायमर्थः। अवकाश्यपश्च यजमानस्तदासत्रादिषु प्र
वर्ग्यंकुर्यान्नान्यत्रेति। श्रौतसूत्रं तथा याज्ञिकास्त्वेवमाहुः॥ अवकाश्यपस्य क्रतु
मात्रे प्रथमप्रयोगवर्जितेप्रवर्ग्यः। अवकाश्यपस्य पुनः सत्रसहस्रादिषुव।

नान्यक्रमैताविति॥ आवं॥ अग्निष्टोमे पूर्ववाक्तिनोक्थ्य एवं ज्यादिष्वजि-
३० तिसर्वेयवेपूर्ववर्णान्कान्तिः। अपसव्यवर्ग्यक्रतौ दधिघर्मसंबंधिनी कियती
मितिकर्त्तव्यतामाह॥ ॥ यावतीद्यावापृथिवी इति दधिघर्मस्य ह्णा। यावती
यौद्यावापृथिवी इति मंत्रेणासयवित्राणामग्निहोत्रहवन्यां दधिघर्मग्रह
णं कुर्वीत। न च यथा कथं चित् स्कन्नसीमखे नैव तिनयनं कर्त्तव्यं। अवघ्राण
प्रवर्णात॥ अत एवोपस्तरणाभिघारणे अपि न भवतः सम्राणीयमा
न आह होतर्वदस्वेत्यादिष्ववर्णाच्च स्कन्नमिति तिनयमेव स्थाला मुख्येनक्र
र्त्तव्यमिति निवृत्तौ यतेः। अतो नावदानधर्मा॥ ॥ मयित्यदिति मन्त्रणं कु
र्यात्तेषु यस्य मयित्यदिति मन्त्रेण मन्त्रणं मन्त्राधिकारिभिः कर्त्तव्यं। अनुव
षट्कृत आह इति मन्त्रं तं यजमानाय प्रयच्छति स उपहविमिष्ट्वा मन्त्रय
ति मयित्यदिन्द्रियमिति भक्षयेत्। अत्र तु यजमानस्यैव मन्त्रणामुक्तं। कात्या ३०
यनेननुज्ञातवांस्ततोऽध्वर्युर्होतृसंघर्मात्विजः सयजमानः समुपहावं मन्त्रयन्तेति
सूत्रितं॥ ॥ विश्वाःसंवदमिति महावीरीये। महावीरे यह निरिष्टिः संवदमि
ति मंत्रेण दधिघर्मे कुर्यात्तेषु सर्वमन्त्रणा मन्त्राधिकारिभिः कर्त्तव्ये॥ ॥ वात्वा

मं चमनसः काममाकूतिमिति स्वाहा प्राणेभ्य इति मंत्रेणाधांग्र यमां प्रणीताहुतिंजु
हुयात् मनसः काममाकूतिमिति मंत्रेणाचोत्तमायंतिमांच प्रणीताहुतिंजुहुयात् २८
श्चियाइस्पस्यास्याणाः यस्य घर्मो विशीर्यते तत्र प्रायश्चित्तिः प्रणीताहुतिंजुहोतीति
प्रकृतस्वाहाप्राणेभ्य इति श्रुतेः तथा प्रणीताहुतिमुत्तमां जुहोतीति प्रकृतस्य मनसः
काममाकूतिमिति च श्रुतेः अन्याः पृथिव्यै स्वाहेत्याद्याः श्रोत्राय स्वाहेत्यंता म
ध्यवर्तिन्यो विंशतिराहुतयः सकृज्जुहोतीति होतव्याः प्रजापतिः संभ्रियमाण इति वष
याकालं प्रजापतिः संभ्रियमाण इति वषट्याकालं जुहोति संभ्रियमाणा घवस्या
यां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्याः स्वपयेः तथ
था प्रजापतिः संभ्रियमाणः संभ्रियमाणो यदि महावीरो भिद्यते तत्राप्यवर
श्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिस्तिस्रः सर्वाः स

१०	वौत्रुक्मरोचिकायां प्रजापतिः संभ्रियमाणोय याका संप्रावप्सिन्तदेवतास्कक्क
त्वात् निधिनाभिमर्शनाहारप्रजापययोवसेकांतसंभ्रियमाणः संभ्रार्यंप्न्तः
पयोवसेकानंतरंकुशाग्रासारनासाकांप्नवेदस्वब्दते नचमेदसंप्राग्रावप्सि
नदेवमासंप्यातेस्वाहेति वैश्वदेवः सर्व्वसन्नः आसारनाहारप्रसंजप्रसवेष्व
धिप्रयणात्साकर्व्वस्कन्नः नचमेदविश्वेभ्यो देवेभ्यइति धर्माःप्रवक्तः अ
धिप्रयणात्तत्पर्यशाससम्भापरिग्रहणात्साकव्रवक्तः नचमेदधर्मायन्न
जउघतः उघमनाहारप्रप्रगजायपयसआसेकादुध्वनः नचमेदतेजसेः आश्वि
नः पयस्यानीयमाने अजापयस्यासिच्यमाने घर्मं मेद अश्विभ्यां स्वाहेति १
पौष्णो विष्यन्दमाने घृतेनवह्निर्निःसरत्तिसतिमेदपूष्णे स्वाहेति ॥ श्रीरामः ॥

राम
३०

३०/२

सेमार्जनं॥ मन्त्रपाठानन्तरं मन्त्रवित्त्मिश्चात्वा सेऽधिकारो मार्जने कर्त्तव्यमिति॥ अ
३१ थवा त्वा सेमार्जयन्ति सावेववं धुरिति श्रुतेः॥ अस्तावेचेत्यनेनाथवा त्वा सेमा
र्जयन्ते सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्विति द्विष्पतेः। तेनास्तिः सुमित्रिया
31 न इति मन्त्रेण मार्जनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। दधिघर्मस्य कियत्त्वः यहार्थीः प्राग्
ज्ञाः सप्रवर्ग्ये दधिघर्म इत्यत्र कियन्तश्चात्रेति। तत्क्रमाज्ञेनोरिति सूत्रका
र एव वेद॥ ॥ शान्तिकरणामाद्यन्तयोः स्वाध्यायदर्शिनानः स्वाध्यायदर्शिना
नाः॥ प्रावर्ग्यव रणाद्याद्यन्तयो रहि श्रुतेः च शं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकर रू ७
णं कर्त्तव्यं। स्वाध्यायमन्त्रपाठिनः स्य शान्तिकरणस्य रुचं वाचमित्यध्या
यस्य प्रवर्ग्यमन्त्राणामाद्यन्तयो दर्शिनानः॥ अत एवाम्नमाघो ध्यायः शान्ति विवे
श्वदेव इति। तत्र घर्ताविधनोत्तरकालं श्वाद्धिमं। पात्राणामासंघामा
सादनानन्तरमेति ममिति द्विरभ्यासो ध्यायपरिसमाप्तिसूचनार्थः॥१॥ ३१
इति श्रीसम्राट्स्थपतिमिश्रत्रिविक्रमात्मजाग्निहोत्रि श्रीप्रजापतिसुतेनया
ज्ञिकश्रीदेवकृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः॥ श्री॥